

DE ZUIDZOOM IN DE MIDDELEEUWEN I

RENKUM - HARTEN - HEELSUM - DOORWERTH - WOLFHEZE - OOSTERBEEK

HENK JANSEN

Uit dit werk mag – met bronvermelding – vrijelijk worden geciteerd.
Grafische vormgeving en drukwerk: Drukkerij Wihabo, Geffen.

VOORAF

Dit is deel I van een voorgenomen serie publicaties onder de titel *De Zuidzoom in de Middeleeuwen*. In de serie zullen onderwerpen aan de orde komen uit de historie van de dorpen en buurtschappen die nu tot de gemeente Renkum behoren; zij kunnen personen en gebouwen betreffen, maar ook gebeurtenissen en ontwikkelingen, die tot nu toe onbekend of onderbelicht zijn gebleven.

Dat laatste – onbekend, onderbelicht – is nogal eens van toepassing. De historiografie over de middeleeuwen van de gemeente Renkum is fragmentarisch en beperkt. In de serie zullen dan ook met enige regelmaat nieuwe onderwerpen worden aangesneden, dan wel voorstudies of hypothesen worden opgenomen met als oogmerk het onderzoek te entameren of te intensiveren. Incidenteel zal nieuw licht worden geworpen op onderzoeken die in het verleden zijn vastgelopen, zoals b.v. in deze editie het onderzoek naar de identiteit van de bouwers van het kerkje in Oosterbeek's Benedendorp.

In dit werk worden historische onderwerpen behandeld van Renkum, Harten, Heelsum, Doorwerth, Wolfheze en Oosterbeek. De termen Veluwezoom, de Zuidzoom en Zuid-Veluwezoom worden naast elkaar gebruikt voor het gehele gebied van de huidige gemeente Renkum.

De gegevens hebben in principe uitsluitend betrekking op de Middeleeuwen, maar om bijzondere redenen wordt daarvan incidenteel afgeweken. De per hoofdstuk gegeven bronnenlijst vermeldt alleen een selectie van de geraadpleegde literatuurplaatsen. Het materiaal is grotendeels afkomstig van secundair, schriftelijke materiaal.

In deze publicatie wordt frequent verwezen naar het inmiddels uitverkochte boek *Oud-Wolfheze, kerspel en dorp*, ISBN 978-90-9023622-3. Het kan worden ingezien bij

- Koninklijke Bibliotheek, Prins Willem-Alexanderhof 5, 2595 BE Den Haag
- Gelderland Bibliotheek, Koningstraat 26, 6811 DG Arnhem
- Historisch Documentatiecentrum Renkum, Weverstraat 24, 6862 DP Oosterbeek

Een digitale versie is beschikbaar bij de auteur.

Tot slot dank aan Dick Jansen te Renkum voor alle doorlopend verleende hulp: de inzage van historisch naslagwerk en kaartmateriaal, wandelingen langs beken, door Harten en in het gebied van Grunsfoort.

Kommentaar op de inhoud van dit werk wordt zeer op prijs gesteld.

Henk Jansen
Oss, zomer 2011
E adres: h.jansen-rbe@kpnplanet.nl

INHOUD

Renkum	7
De hausse van 1350 – 1580. Een voorstudie	
Kasteel Grunsfoort. Eigenaren en bezitters	
Kapel	
Het Augustijner Nonnenklooster	
Harten.....	35
Harten in 838: Herodna (!?)	
Heelsum	59
Varia	
Doorwerth	63
Notities bij de Van Dorenweerds (1)	
Wolfheze	69
Wolfheze heette ooit Wolfhastum. Een hypothese	
Oosterbeek	83
De schenking uit 834: Oosterbeek en de Praast	
De bouw van het kerkje in Benedendorp \approx 975	

RENKUM

DE HAUSSE VAN 1350 – 1580. EEN VOORSTUDIE

De geschreven geschiedenis van Renkum tot heden omvat een tijdsbestek van ruim 1000 jaar. Gedurende het grootste deel van deze periode is Renkum een rustig, niet sterk tot de verbeelding sprekend dorp geweest.

Tot omstreeks 1350 staat er waarschijnlijk slechts één stenen gebouw, de kerk. Een min of meer onbeduidend godshuis, zoals er zoveel zijn in de regio en daarbuiten. Vermaardheid krijgt de kerk in 1380, wanneer er een Mariabeeld uit de hemel zou zijn neergedaald. Deze mare komt in een tijdsgewricht van al sterk levende devotie voor Maria en zet de plaats als het ware op de kaart als bedevaartplaats. Gedurende de eeuwen daarna is dat zo gebleven, alhoewel met soms langdurige intervallen.

In 1372 of eerder komt er een stenen gebouw bij, kasteel Grunsfoort. Waarschijnlijk meer als landsheerlijk goed dan als burcht is het gebouw vooral gebruikt door de top van Gelre's elite; later maakt ook de laag daaronder gebruik van het gebouw.

Ettelijke tientallen jaren later – ten tijde van de Moderne Devotie – wordt bij de Rijn het Onze Lieve Vrouweklooster gebouwd. Dit klooster, gesticht door het stift Elten en de hertog van Gelre met hulp van het Bergklooster in Zwolle, groeit uit tot een zeer prestigieuze levensgemeenschap van vrouwen die willen leven naar de regels van Augustinus. Niet alleen prestigieus in religieuze zaken, maar zeker ook in financieel-economische affaires. De nonnen zijn afkomstig uit de hoge lagen van de bevolking en later wellicht ook van rijke burgers.

Aldus ontstaat in Renkum een concentratie van de bestuurselite van Gelre, de religieuze elite uit de tijd van de Moderne Devotie en de nonnen, dochters van hooggeplaatste families. Ongetwijfeld heeft dit “complex” grote invloed gehad op het dorp en de omgeving: de bouw van kasteel en klooster zal velen werk hebben verschaft en de bedevaarten hebben geld in het laatje gebracht. De relatief kapitaalcrachtige bewoners van het kasteel zijn van invloed geweest; zo ook het klooster en diens bewoners.

De vraag dient zich aan of Grunsfoort de facto ook een bestuurscentrum is geweest en – zo ja – op welk niveau. Zou dat zo zijn, hoe zijn dan de verhoudingen geweest met het Hof te Arnhem? Er is een lijn van het Renkumse klooster naar Zwolle, het Agnietenklooster aldaar, maar was er ook een relatie met Windesheim? Afkomst van de nonnen? Het klooster vergaart zich grote rijkdommen, niet alleen in de regio, maar ook ver daarbuiten. Hoe zijn de verhoudingen tussen de wereldlijke en religieuze bestuurders?

Tot nu toe zijn de kapel, het kasteel en het klooster van Renkum afzonderlijk – en fragmentarisch – onderzocht. Naar de mening van Jansen zou een geïntegreerd onderzoek kunnen leiden tot een fundamenteel beter inzicht in twee bijzondere eeuwen van Renkum's lange geschiedenis.

Hieronder een eerste aanzet tot zo een onderzoek.

KASTEEL GRUNSFORT. EIGENAREN EN BEZITTERS

Dit zegt de *Burgendatabank* over Grunsofort:

Grunsofort werd vermoedelijk in het tweede deel van de veertiende eeuw gebouwd als grensvesting tegen het Sticht. Aanwijzingen voor deze veronderstelling zijn de oudste vermelding uit 1379 en de aardewerkvondsten bij de opgravingen van het kasteel. Deze datering en de oudste vermelding doen vermoeden dat het kasteel in opdracht van Willem van Gulick gebouwd is. Vanaf 1379 was het kasteel een landsheerlijk kasteel van de hertogen van Gelre. De hertogen Willem en Reinald IV verbleven veel op het slot. Hertog Willem gaf Grunsofort, in een onbekend jaar voor 1388, wegens bewezen diensten, aan Henrick van Hacfort, voor de duur van zijn leven. In 1388 gaf Willem het kasteel, onder dezelfde voorwaarden, aan Henric van Steenberg, proost van Oudmunster te Utrecht. In 1397 kreeg Kersten van Rijswijck Grunsofort voor de duur van zijn leven in zijn bezit en in 1419 verkreeg zijn zoon Willem het slot. Hertog Arnold gaf het kasteel in 1464 aan zijn zoon Johan voor levenslang gebruik, op voorwaarde dat hij het in leen terug zou ontvangen. Van deze belening is in de leenaktenboeken niets terug te vinden. Johan ging later in het klooster, zodat het huis min of meer vacant was. Hierdoor kon, in 1468, hertog Adolf de drost van de Veluwe, Dirk van der Horst, op het kasteel plaatsen. In 1473 werd Gijsbert van Rijswijck daadwerkelijk met het kasteel beleend. Na die tijd was het dus geen landsheerlijk kasteel meer, maar een leen. Gijsbert hield het kasteel in zijn bezit tot 1492, met uitzondering van de jaren 1477 tot 1482 toen het kasteel werd verpand aan Hendrik Bentinck. Van 1492 tot 1499 hadden de broers Arend en Albert van Lauwick het kasteel in leen. Mogelijk hadden ze het kasteel ook in pandschap. De bronnen zijn hier niet eenduidig over. De broers waren aanhangers van Karel van Gelre. Reiner van Gelre, de bastaard broer van Karel, was de volgende die Grunsofort in leen had.

Nu een meer gedetailleerd overzicht van de belangrijkste aspecten.

Het kasteel

Het is niet waarschijnlijk dat het kasteel in opdracht van Willem van Gulik is gebouwd. De *Burgendatabank* gaat er van uit dat het kasteel dateert uit 1379 of eerder, maar andere bronnen geven 1372 als oudste vermelding, wanneer Willem nog maar 9 jaar oud is. Mogelijk heeft diens voogd de bouwopdracht verstrekt.

Deze bron zegt ook dat het nabij de grens met het Sticht zou zijn gebouwd om een tegenwicht te vormen tegen het kasteel Ter Horst bij Rhenen, maar daarvoor zijn geen bewijzen gevonden. Evenmin is er bewijs dat het kasteel min of meer langdurig als zodanig is gebruikt. Het kan zijn gebouwd in de vroegste fase van de Gelderse Successieoorlog (1371-1378, Maria van Gelre en echtgenoot versus Mechteld van Gelre), waarin bisschop Arnold van Hoorn zich mengt. Het is heel wel mogelijk dat het kasteel (óók?!) moest dienen als domicilie van Willem van Gulik toen hij hertog van Gelre werd. Het kasteel ligt ook goed op weg van Gelre naar het territoire van zijn vader in het westen des lands. Kasteel Ter Horst is gebouwd door bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178). Dezelfde bisschop laat ca. 1170 – eveneens op een strategische locatie maar dan aan de zuidwestzijde van het Sticht – het kasteel Montfoort bouwen, domicilie van de burggraven van Montfoort, van vóór 1413 tot in de 17^e eeuw eigenaren van de kerk van Wolfheze.

De benamingen van het kasteel omvatten combinaties van Grons, Gruns, Gruens, Gruyens, Groens, Groen, Gans en Grens met fort, foort, foirt, foird, foert, voorde, voerde, voirde, voort, voirt en voert. In een latijnstalige tekst wordt *Groensuorde* gebruikt. De naam suggereert een doorwaadbare plaats, waarschijnlijk een voorde door de beek aldaar. Maar dat staat niet onomstotelijk vast, omdat in 1492 het kasteel een uiterwaard had, gelegen bij *leexken aen 't veerstat*, aan de Rijn dus. Het kasteel had een strategische ligging: nabij de Rijn en de heerwech Arnhem–Utrecht, nabij de beek in het wellicht althans deels moerassige beekdal en nabij de grens met het Sticht. Over de gehele lengte van het beekdal, op de oostelijke helling ervan heeft een weg gelopen, waardoor het transport van andere delen van de Veluwe naar de Rijn en naar de op- en overslagplaats Rijnwijk werd vergemakkelijkt en bekort.

Profielschets van eigenaren en bezitters

- Willem van Gulik

Willem van Gulik (* Arnhem, 06-03-1363), treedt op als Willem III hertog van Gulik en als Willem I hertog van Gelre, graaf van Zutphen tussen 1371 en 1402. In 1371 reeds wordt melding gemaakt van het voorgenomen huwelijk van Willem met Catharina van Beieren van Holland, Henegouwen en Zeeland in een brief van Willem's a.s. schoonvader: *Gude vrinde. Wy laten v weten dat wy eens hylx auerdragen fyn myt onff 'dochter van Gelre, ende myt Willem van Gulic onfen neue: waerom wy u bidden, ende begeren, dat gi hoem hulden wilt voer enen erueheer, ende anders nymant, want hoem Nymegen ende ander stede de Ridder ende knecht gehult hebben voer enen Erueheer, want hl dat naeste lief is van mansgeboert, ende men dat voorrecht helt, dat die heerlickeit van Gelre, billick op mansgeboert comen fal, dan op vrouwen, ende dat gi v hir in alfoe quiten wilt, dat Wy ende onfe neue v des te bedancken hebben, off gi ons te doen hedt in engen faken, weent wy onfen neue nede hedden verkort in sinen r echten. God fi myt v. Gegeuen in den hage op den fonnendach letare. Onfen guden vrinden Burgerm. Scepen Roet ende die gemeyn ftatt van Arnhem.*

De huwelijksvoorwaarden worden vastgelegd op 17-04-1377.

In 1378 verleent paus Gregorius XI dispensatie voor het huwelijk van Willem en Catharina.

Willem wordt omschreven als iemand van kloeke gestalte en lichaamskracht, die in geestvermogens uitmunt en als een krijgszuchtige man.

Catharina is geboren in 1358. Zij is weduwe van neef Eduard, hertog van Gelre. Het huwelijk met Willem wordt voltrokken op 18-09-1379 te Geertruidenberg. Bij de ontvangst van *Katryn Vrouwe van Willem van Gulich* in Arnhem in 1379 wordt de klok geluid: *Item doe myn vrouwe quam, die die Clocken lude* voor een bedrag van *vi. ff.* Catharina schrijft haar testament op 03-11-1400 en bepaalt daarin o.a. dat zij wil worden begraven *in clauastro...conventus ordinis prædictorum Noviomagensis, Colonien-sis diæceseos* (Nijmegen, aartsbisdom Keulen).

Het document vermeldt dat zij in feite is begraven “*in clauastro Monichusen...apud Arnhem*” (Monnikhuizen) en benoemt haar echtgenoot *Wilhelmo Gelriæ ac Julia-censi Duci, Zutphaniæque comiti...suo...contorali* tot haar erfgenaam. Zij overlijdt een week later *in castro oppidi de Hattem*.

Het huwelijk blijft kinderloos, maar Willem heeft meerdere buitenechtelijke kinderen. Hij wordt ziek aan het einde van 1401 en overlijdt op 16-02-1402 op zijn Hof te Arnhem. Hij wordt begraven in het klooster Monnikhuizen, bij zijn vrouw. Hertog Arnold schrijft over de begrafenis van Willem en zijn vrouw aan de burgemeesters, schepenen en raden van Arnhem de volgende brief: *Hertoge van Gelre ende van Gulick Greve van Zutphen. Goede vrinde. Also als onse zalige Oem Hertoch Wilhem, ende Vrouwe Katryn, der got gedincken muet, in onsen Cloister Monichusen begraven liggen, en hadden dair hoir testament en ewige memorie gemaict in hoeren lesten, dat tot noch toe nyet gedaen noch besuvert en is geweest, dat ons leet is. So syn wy des nu overkomen den almechtigen gade te eren marie en der reynen maicht, synreliouer moeder, ende allen heiligen, dat wy den seluen prior ende convent onss Cloisters tot Monichusen dairomme bewesen hebben, eyn redelike rent, vur die zeelige zielen Hertogh Wilhems, ende vrouwe Katrynen, ende onss ende alre liefster nychten ende gesellynen zielen, ende all onser vurvaders, als gy in den seluen brieuen sien moight. Begheren, dat gy mit uwen segel den seluen brieff besegelen, wilt ons des nyet te weigeren. Gegeuen ten Graue des meisten godesdaigs na den heiligen derthien dage anno xxxiii nostro sub secreto.*

Een selectie nu van enkele markante daden van Willem en gebeurtenissen uit zijn leven.

Op een datum na 22-06-1372 stelt Willem de stad Roermond en de steden Venlo, Erkelenz, Nieuwstad en de ambten Kessel en Montfort, als lijftocht voor zijn moeder

Maria van Gelre, hertogin van Gulik. De lijftocht Roermond wordt in de zomer 1379 geruild tegen andere bezittingen. Na zijn volwassen-verklaring bevestigt Willem de lijftocht van zijn moeder op 29-11-1377. De gehele lijftocht valt terug aan Gelre in 1394.

Op 05-09-1372 neemt *Willam, hertog van Gulic, graaf van Valkenborch, heer van Monyoe, als voogd over zijn oudsten zoon Willam, hertog van Gelre en graaf van Zutphen, Arnhem, Wageninge, Ede, Bernichem en Redichem* in zijn bescherming, belooft de stad Arnhem vergoeding van alle oorlogsschade en haar nimmer te zullen afscheiden van de drie andere hoofdsteden van het land van Gelre, terwijl hij tenslotte het recht van gruit voor Arnhem met 20 jaren verlengt.

Willem wordt in 1372 na de dood van Reinald met het hertogdom Gelre beleend. Omdat hij dan nog minderjarig is, heeft zijn vader de voogdij.

Tegen het einde van februari 1372 – tijdens de Gelderse Successie-oorlog – neemt Gravin Machteld van Gelre, kort daarvoor gehuwd met Jan van Bloys, o.a. heer van Schoonhoven, met een grote troepenmacht bij verrassing het slot Grunsfoort in, na een belegering en bestorming van vijf dagen. Het kasteel blijft onder Machteld en de troepensterkte wordt nog aanzienlijk opgevoerd. Een belegering door die van Bronckhorst heeft geen succes. Na een verdrag (28-04-1374, Straelen) wordt het kasteel aan Willem gelaten. Op 29-11-1377 wordt Willem beleend met het hertogdom Gelre en de graafschap Zutphen door keizer Karel IV. Op 24-03-1379 wordt Grunsfoort ingenomen door de heer van Montfoort en wordt een verdrag gesloten tussen Machteld van Gelre en Jan van Bloys enerzijds en Willem en zijn ouders anderzijds, waarin ook een regeling voor de overdracht van Grunsfoort wordt opgenomen. Of de Montfoorter dan al eigenaar is van de Wolfhezer kerk is onbekend. Op 28-06-1381 erkent Willem van den abt van St. Paulus te Utrecht in pacht genomen te hebben het hoge en lage gericht te Lienden en Driel.

In 1392 dringt Willem er bij Wijnand van Arnhem en Arnold Gruithuisen op aan op hun grond het klooster Mariëndaal te stichten, ingericht naar dat van Windesheim bij Zwolle.

Als zijn vader in 1393 overlijdt wordt Willem ook hertog van Gulik. Er ontstaat dan een soort van personele unie tussen Gelre en Gulik. Op 22-04-1393 heeft Willem een conflict met zijn schoonvader betreffende de keuze van een nieuwe bisschop. Willem draagt zijn neef, Frederik van Blankenheim, voor; Albert's voorkeur gaat uit naar Rogerius van Bronckhorst. Pogingen om de beide partijen tot elkaar te brengen mislukken. Uiteindelijk wint Willem het pleit, Frederik wordt met grote meerderheid van stemmen (55 tegen 27) tot bisschop van Utrecht verkozen. Pikant zijn de beide volgende archiefstukken van 12-10-1393: Brief van Willem, hertog van Gelre

en graaf van Zutphen, aan de vijf kapitels, met een belofte van vrijwaring tegen de moeilijkheden, die mochten voortvloeien uit de verkiezing tot bisschop van Frederik van Blankenheim en Brief van bisschop Frederik van Blankenheim aan de vijf kapitels, met een belofte van vrijwaring tegen de moeilijkheden, die mochten voortvloeien uit zijn verkiezing.

Willem heeft meer aandacht voor buitenlandse verwickelingen dan voor Gelre's interne zaken: Tochten naar Pruisen voor de Duitse Orde, grensconflicten met Brabant en Kleef. Het conflict met Brabant concentreert zich op Cuyk en Grave. Grave wordt door Willem in 1385 veroverd. Brabant's pogingen de stad terug te krijgen mislukken maar met steun van het leger van Karel VI van Frankrijk ontstaat verzoening met Brabant, waarbij Willem de rechten van Brabant op Grave erkent. Deze verzoening – een vredesverdrag tussen Willem en de Franse koning, de hertogen van Berry en Bourgondië en de hertogin van Brabant – wordt onderhandeld van 22 tot 30 september 1388 o.a. door Willem's vader, de Keulse aartsbisschop en de graaf van Sponheim.

(De verwickelingen rond Grave en het land van Cuyk worden gedetailleerd beschreven in Memoriaal of beschrijving van de stad Grave en den lande van Cuyk, volume 1 van D. Paringet e.a., alsook in 03. Regesten nr. 1283-2566).

In de 1390-er jaren zijn er wisselende coalities in een aantal militaire en politieke conflicten maar Willem's invloed neemt af en de steun aan hem brokkelt ook af.

In 1396 wordt het huis Schonenvorst bij Aken door Willem ingenomen en verwoest. Dit huis was eerder in deze eeuw eigendom van de Van Gelre's.

Een oorkonde van 13-05-1401: *Ludwig v. Frankreich, Herzog v. Orleans, erklärt, dass Herzog Wilhelm v. Jülich und Geldern sein und des Königs v. Frankreich Vasall geworden für die Summe von 50,000 Goldschilde, die er selbst, wenn es vom Könige nicht geschehe, zu zahlen verspricht, bei Verlust der 35,000 Goldschilde, die der Herzog als sein Vasall bereits empfangen habe.*

Van onbekende datum is dit archiefstuk: *Wij Willem etc. ende Katherina etc. doin kontt etc. dat wij voir ons ende onsen erven, bij raide ende goitduncken onser raide ende vriende, omme menigen truwen dienst den ons Henrich van Hacfoert ducwile gedain heeft ende noch doin mach, denselven Henric gegeven hebben ende geven avermids desen brieve onse huys tot Gruynsfoirt mit allen sijnen thoebehoeren ende mit eyne weerd geheiten die Steynart ende dat Sendeken mit sijnen thoebehoere ende voirt also vole berneholts als he upten huysse vurscreven behoeven sall bij raide onser emptlude, sonder argelist. Also dat he dat vurscreven huys ende weerd mit hoeren toebehoeren gelijk als vurscreven steet hebben/halden ende besitten sall sijne levensdage ende also lange als he leven sall ende nyet langer ende tot welker tijt Henric vurscreven nyet langer en is, so soilen onse huys ende weerd vurscreven mit hoeren toebehoeren*

vrij, los ende ledich an ons ende onse erven vallen ende coirien sijn, sonder argelist.

- Henrick van Hackfort

Over hem is niet veel bekend. De naam verschijnt voor het eerst in de archieven in 1324, wanneer Jakob van Hackfort de koper is van het goed Hackfort als een leen van Gelre. Waarschijnlijk is hij dezelfde als Jacob van der Weelle en neemt hij in 1324 de naam van Hackfort aan, of voegt die aan zijn naam toe. Hij is waarschijnlijk gehuwd met Lutgard van Sinderen; het echtpaar heeft drie, wellicht vier, zoons Gerard, Diederik, Hendrik en Evert. Hendrik (* ≈ 1330, † onbekend) wordt in 1356 beleend met het huis van Sinderen.

In het begin van de 1440-er jaren wordt ene Henrick van Hacfort de 23^e landcommandeur van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht. Mogelijk is hij een zoon van de zojuist genoemde Henrick en kleinzoon van Jakob van Hackfort. Henrick was een *eersaem, vreedsaem, deuchdelik man, seer lief ende goedertieren*. Als hij stopt met zijn functie krijgt hij het huis te Schelluinen en een bedrag van 40 gouden Rijnse guldens. Hij wordt begraven in Utrecht *int Choor by den ouden Domdeeckens graft*.

- Henric van Steenbergen

Levensdata: * onbekend, † 27-06-1395. Hij is door bastaardij afkomstig uit het geslacht Gelre en is een neef van hertog Willem van Gulik van Gelre. In 1369 is hij rentmeester van de hertog en in dit jaar – en ook in 1379 – proost te Zutphen. Op 19-04-1370 beveelt Eduard hertog van Gelre de ridder Jan van Meurs om de burcht, de stad en het land van Gelre over te geven aan Henric en diens broer Pieter van Steenbergen (ook een bastaard van Gelre) en aan Arend van der Lawijck. Op 26-09-1371 krijgt hij volmacht van hertog Reinald om te handelen aangaande de gevangenen die in de oorlog met Brabant in de handen van Gelre zijn gevallen. Op 26-11-1384 is hertog Willem 6000 oude schilden verschuldigd aan Henric. Op 03-10-1385 geeft Willem van Gulik, hertog van Gelre, aan Henric van Steenbergen levenslang vrijgeleide, met 2 maanden opzegtermijn, in de steden Roermond, Arnhem en Zutphen.

In 1385, in oktober 1387, in september 1392 en in 1394 wordt hij vermeld als proost van Oudmunster in Utrecht. In 1387 gaat hij voor hertog Willem als diens gezant naar Engeland en sluit daar een verbond met koning Richard.

Uit een oorkonde van 26-11-1384 blijkt dat Henric van Steenbergen, aan wie de hertog 6000 oude schilden schuldig is aan J. van Wesseem, schout te Roermond, 700 oude schilden heeft verschreven op de tol van Lobith, hetgeen de hertog goedkeurt. De oorkonde gaat uit van Willem van Gulik, hertog van Gelre.

- Kersten van Rijswijck

Mogelijk is hij dezelfde als Kirstiaan van Rijswijck, zoon van Arnt van Rijswic. Maar

er is omstreeks 1402 ook een Kirsten Alartszoon van Rijswijck, hertogelijk leenge-
tuige, raadsheer en kamerling en deze zou in dit jaar worden bevestigd in zijn rechten
op Grunsfoort. Als hij inderdaad het slot levenslang in bezit heeft gehad, geeft tijdens
zijn leven Reinald IV in 1414 toestemming om de Hartense beek, die langs Grunsfoort
loopt, door het O.L.V. klooster te leiden.

- Willem van Rijswijck

Alhoewel de Burgendatabank stelt dat Kersten's zoon Willem het goed in 1419 over-
neemt, stelt Verkerk dit zoonschap in twijfel. Mogelijk gaat het hier om een broer van
Kersten, maar er zijn meerdere Willems van Rijswijck in de 15^e eeuw. Op 26-08-1458
verblijft Willem op het kasteel.

Is deze Willem dezelfde als de Willem van Rijswijck, genoemd in Varia, Heelsum 1474
en 1478?

- Johan van Gelre

Bastaardzoon in het geslacht Gelre. Hij kan een zoon zijn van Arnold van Egmond
(heer van Gelre 1423-1465), maar vermoed wordt ook dat hij een natuurlijke zoon is
van Hertog Eduard. Op 11-05-1492 stelt hertog Karel van Gelre zijn bastaardbroer
Johan aan als ambtman van de landen van Erkelenz en Kriekenbeek en op 8 oktober
van dat jaar bericht Karel van Gelre de magistraat van Venlo dat hij zijn bastaardbroer
Johan van Gelre heeft aangesteld tot ambtman van Venlo en het ambt Kriekenbeek.
Johan zou op latere leeftijd geestelijke zijn geworden. Mogelijk heeft hij rond 1500
de boerenhoeve Macken (Vierlingsbeek) van de adellijke familie Van Broekhuizen
omgebouwd tot kasteel. Johan zou zijn overleden in 1498. Verkerk: *Via Johan van
Gelre uit het klooster Mariëndaal kwam het goed in 1499 aan Reiner, bastaard van
Gelre, heer van Arssen.*

- Dirk van der Horst

Op 25-03-1467 belooft Adolf, hertog van Gelre, Dirk van der Horst in de bediening
van ambtman van ter Horst en het land van Kessel te handhaven.

Op 10-10-1472 verpandt Arnold, hertog van Gelre, voor 1200 rijns-guldens à 20 witte
bourgondische stuivers of 24 keulse witpenningen aan Derick van der Horst, raad
en maarschalk, de helft van de heerlijkheid Horst in het land van Kessel, waarvan
Derick de andere helft al bezit, losbaar tegen de hoofdsom. Getuigen zijn Willem van
Egmond en Baer en Wilhelm de Bochorst, keukenmeesters.

Op 23-06-1491 is er een overeenkomst tussen Thijs van Merwick, ambtman van Kes-
sel, en Eva van Sevel, weduwe van Derick van der Horst, waarbij zij de halve heerlijk-
heid Horst aan Thijs afstaat tegen 1200 rijns-guldens, waarvoor de halve heerlijkheid
door hertog Arnold van Gelre was verpand.

- G. van Rijswijck e.a.

Stelt de Burgendatabank dat Gijsbert het kasteel Grunsfoort in leen heeft van 1437 tot 1492 – behoudens het tijdvak 1477 tot 1482 – Verkerk meldt het volgende: Gerrit van Rijswijck, gehuwd met Alijt (?) van Hoekelom en in 1485 richter te Huissen en Malburgen heeft de Grunsfoort in leen van Karel de Stoute sedert 03-10-1473. Het huis wordt versterkt en gerenoveerd om een vijandelijke aanval te kunnen weerstaan. Volgens Craandijk komt Grunsfoort na de val der Bourgondiërs aan Adolf van Egmond. In 1492 dragen Gerrit en zijn vrouw het kasteel over op Arend en Albert van der Lawijk. Gerrit overlijdt in 1511. Tot de Grunsfoort behoren land en rechten te Renkum, Wageningenbroek, Bennekom en elders op de Veluwe, waarschijnlijk binnen het schependom van Renkum (Moft, Ginkel). Verder waarschijnlijk een waard in het gerecht van Wageningen, waarop een rente rust van vier rijnguldens.

- Hendrik Bentinck

Met de in de Burgendatabank genoemde Hendrick Bentinck wordt hoogstwaarschijnlijk bedoeld de Heer van Berenkamp en rentmeester van Veluwe vanaf 1479 tot aan zijn dood met die naam met de levensdata < 1450 en 1502. Hij onderwerpt zich in 1481 aan het huis van Bourgondië en treedt op als geldschieder van Karel van Gelre en Johanna van Bronkhorst-Batenburg. Hij is gehuwd met Margaretha van Damme.

- Arend en Albert van Lauwick

Op 03-06-1492 ontvangen zij huis Grunsfoort plus landen en rechten in Renkum, Wageningenbroek en Bennekom in pandleen, alsook het deel van Johan van Gelre. Het is niet geheel zeker of Arend en Albert met Grunsfoort waren beleend of dat het goed in pand was gegeven hangende de aflossing van de koopsom die door de beiden was voorgesloten. Zij zijn verwant met de Van Lawicks van het Wolfhezer wildforstergoed, maar van een andere familietak. De broers treden vaak gezamenlijk op en zijn beiden trouw aan de hertog van Gelre en bijgevolg anti-Bourgondisch.

In tegenstelling tot wat vaak wordt vermeld zijn Arnt en Albert wel degelijk broers. Hun vader is Derrick van der Lawick. In 1450 erkent deze samen met o.a. de gebroeders Gadert en Wilhem Ingen Nuwelant schuldig te zijn aan de stad Arnhem 500 rijnsche guldens, binnen twee jaren te voldoen, gedurende welken tijd zij een rente van 40 rijnsche guldens 's jaars zullen betalen. Wilhem Ingen Nuwelant wordt enkele jaren later benoemd tot pastoor te Wolfheze. In 1461 is Derrick getuige bij de beleving van de kinderen van Reinold van Homoet met de Doirenweert (andere '*vrunden ende magen*': Henrick heer tot Homoet ende Wisch, Gijsbert van Bronchorst, heer to Batenborch ende Anholt, Derck heer to Wisch, Johan van Rossem, Johan van Rossem van Zoelen).

Arnt:

Levensdata: * ?, maar < 1468, † ≥1507. Gehuwd met Hendrika van Galen. Richter van Overbetuwe van 1470 tot 1488 en van 1492 tot 1499. Op 12-03-1480 getuige

bij het verdrag tussen koning Louis van Frankrijk en Hendrik van Zwartzenborch, bisschop van Münster, Catharina van Gelre, bannerheren, ridderschap en steden van Gelre tot onderlinge hulp tegen Oostenrijk. In 1492 en 1499 raad van de hertog van Gelre. In 1493 samen met broer Albert borg voor hertog Karel. In een schatting (1494-1495) vermeld als eigenaar van 177 morgen land bij Elst. Op 19-02-1499 te Arnhem gevangen genomen als hoofd van een militaire bezetting voor een losgeld van 4000 goudgulden.

Op 22-11-1500 erkent Karel, hertog van Gelre, *dat hij zijnen ambtman Arnt van der Lauwyck, o.m. wegens de door dezen geleden schade terzake van zijn gevangenschap te Arnhem, aanmerkelijke sommen verschuldigd is, en verpandt hem daarom zijn renten en domeinen in het rijk en schependom van Nijmegen en in het amt van Maze en Wale, die de muntmeester Nyclaiss Nyber in pacht heeft, onder zekere voorwaarden, waaronder deze, dat hij van zijn rechten op het huis te Groensfoirt, het amt van Averbetuwe en den Nyerborch zal afstand doen.* Op 14-12-1500 verklaart Arnt van der Lauwyck met zijn zoons Derik en Wilhem van der Lauwyck niets tegen de stad Arnhem te zullen ondernemen naar aanleiding van zijn gevangenschap aldaar, waaruit hij tegen betaling van 2400 gulden is ontslagen, en verklaart voorts nog enige verplichtingen van ondergeschikt belang te zullen nakomen.

Ook op 14-12-1500 erkennen burgemeesters, schepenen, raad en gildemeesters van Arnhem geheel verzoend te zijn met Arnt van der Lauwyck, die ter gelegenheid van een oploop gevangen genomen was, en die door tussenkomst van de Hogen Raad van de hertog tegen betaling van 2400 gulden was vrijgelaten.

Albert:

Levensdata: * < 1480, † 28-10-1499. In 1480 ritmeester/garnizoenscommandant van Wageningen. In 1481 gevangene te Arnhem en in 1482 als ritmeester van Wageningen betrokken bij de inname van kasteel Rosendaal. In 1492 raad, kamerheer en eerste kamerheer van hertog Karel. Op 24-06-1497 wordt *Aelbert van der Lawijk door Karel, hertog van Gelre, gesteld tot drost van slot, stad, amt en voogdij van Geldern; hij zal Huis houden op de burcht en ontvangt daarvoor 5 ruiters en 2 wagenpaarden, waartoe hij 50 malder haver ontvangt van de rentmeester. Zijn vrouw mag een joffer houden, een huiskamerling. Hij zal op de ronde toren 4 knechten houden en 4 knechten op de vierkante toren in de voorburcht. Op de burcht houdt hij 1 waker en 1 portier en op de voorburcht 1 portier en 2 wakers; idem 1 kok, 1 wasmeid en 2 wagenknechten; op de ronde toren een koerwachter: tezamen 26 personen, die de hertog betaalt met 13 oude schilden a 1-g- goudgulden 's jaars. De rentmeester zal de kamerling, portiers, wakers en koerwachter betalen. Aelbert ontvangt verder 200 malder haver en 25 voeder hooi voor de paarden. De drost mag zijn vee weiden in 's hertogen wei de Bruhl buiten Geldern; idem mag hij laten vissen in de Niers en de slotgrachten, uitgezonderd ½ ton paling, die de molenaar jaarlijks levert aan 's hertogen hof. Aelbert krijgt 10% van de breuken; idem voldoende brandhout. Hij houdt toezicht op de wildbaan*

en mag die redelijk gebruiken en ontvangt 1/3 van de eikels, die in 's hertogen bossen groeien en hij mag niemand terechtstellen zonder voorkennis van de hertog. Als de drost door de hertog naar elders gestuurd wordt, mag hij 6 ruiters meenemen a -g-philipsschild per etmaal. Gevangenschap of schade bij ambtsuitoefening wordt door de hertog vergoed. Aelbert heeft de hertog 1,918 enkele rijnguldens voorgeschoten, waarvoor de hertog 6% van 1.700 enkele rijnguldens rente zal betalen tot lossing der hoofdsom; hij zal niet ontzet worden totdat de hoofdsom gelost is. Op 22-07-1497 bekent hertog Karel schuldig te zijn aan Albert, de som van 600 rijnsse guldens. Op 24-11-1497: Brant van Delen aan Jan Gruyter, burgemeester te Arnhem. Mededeelingen over het hoofd van den Bussch, over den aanslag op Aelbert van der Laewick te Gelre, over een aanslag van den hertog in het Overkwartier en over knechten uit Batenborch. Op 16-08-1499 verleent Karel van Gelre aan de stad Arnhem kwijtschelding van alles, wat zij tegenover zijn raad en ambtman Arnt van der Lauwyck, die te Arnhem gevangen heeft gezeten, misdaan heeft.

- Reiner van Gelre

Via Johan van Gelre, (als kloosterling ?) verblijvend op Mariëndaal, komt Grunsfoort in 1499 aan Reiner van Gelre. Deze is geboren in 1476 als zoon van hertog Adolf van Gelre en Elisabeth van Haeften en ontvangt van zijn halfbroeder, hertog Karel, op 13-10-1496 uit den tol te Wageningen 100 pond en uit de inkomsten van Venlo en Kriekenbeck een jaarrente van 150 rijnlantsche gulden. In 1499 wordt hij met Grunsfoort beleend en hij krijgt eveneens van Karel op 02-03-1502 twaalf morgen land in de Mof, waarvan hertog Karel op 28-07-1503 op Reiners verzoek diens vrouw den lijftocht toestaat. Op 22-07-1502 benoemt Karel hem tot drost van de Veluwe en tot stadhouder van het Overkwartier. Reiner is krijgsman en staatsman en onderhandelt in 1506 namens Gelre een verdrag met Frankrijk en een jaar later met de *Bourgondischen*.

Gehuwd op 29-06-1503 met Aleid Schenck van Nydeggen, erfgename van Arcen, Velden en Schandelo. Het echtpaar heeft 3 kinderen (zoons), van wie Dirk, heer van Arcen, Velden en Schandelo op 01-04-1528 minderjarig met Grunsfoort wordt beleend. Reiner overlijdt op 10-11-1522, nadat hij op 28 oktober van dat jaar verklaard had, dat zijn kinderen na zijn dood verplicht moeten zijn, hun moeder die som gelds terug te betalen, welke zij tot delging hunner gezamenlijke groote schulden hadden moeten uitgeven. De schulden zijn zo zwaar, dat de hertog van Gelder de weduwe te hulp moet komen. Hij draagt haar op 09-01-1523 de rente van 150 goudgulden uit het ambt Kriekenbeck over, waartegen hij het huis Grunsfoort aan zich trekt.

Tenslotte enkele belangrijke punten in de Nieuwe Tijd.

> Op 05-06-1537 neemt Karel, hertog van Gelre, het huis Grunsfoort c.a. over van Aleid Schenck van Nydeggen, vrouwe te Arcen, en van de kinderen door zijn bas-

taardbroer Reinier van Gelre bij haar verwekt en verzekert haar, daarvoor een jaarrente van 150 goudguldens uit de inkomsten van de voogdij van Geldern.

> Op 14-10-1543 wordt op het kasteel een geheim verdrag gesloten: Damit das Land nach seinem Tode nicht an das Haus Habsburg fällt, schloss der kinderlose Herzog *Wilhelm V.* am 14. Oktober 1543 mit König Franz I. von Frankreich des Geheimvertrag von Grunsfoort, wonach jener ihm das Herzogtum Geldern gegen eine jährliche Summe von 50.000 Pfund Tornois übereignete.

De details van dit verdrag zijn voor de geschiedenis van de Veluwezoom niet erg relevant.

DE KAPEL

Uit welke tijd de kapel precies dateert is onbekend. In een oorkonde van 27 februari 1183 wordt gesproken over een kapel te Renkum en uit hertogelijke rekeningen vanaf circa 1330 blijkt dat de kapel reeds toen bestond en aan *domina nostra sancta Maria* was gewijd. Gaat het hier om dezelfde kerk of om een voortzetting van de kerk die omstreeks het jaar 1000 te Renkum werd gebouwd? En – nog weer verder terug in de tijd – heeft deze laatste kerk de functie overgenomen van het Hartense kerkje van 838?

Laatstgenoemd kerkje staat op een onbekende afstand ten noorden van de Renkumse kerk van het jaar 1000 en het lijkt niet aannemelijk dat het voor het jaar 1000 zou zijn ontmanteld of niet meer als godshuis zou hebben gefunctioneerd. In de directe omgeving is geen andere kerk beschikbaar – de Wageningse en de Wolfhezer kerk liggen op ettelijke kilometers afstand. Bovendien is het Hartense kerkje geschonken aan de Maartenskerk van Utrecht en is het wellicht vóór en na de schenking, een in het bisdom geïncorporeerd godshuis geweest. Maar ook als dit niet het geval zou zijn dan staat nog te bezien of het Utrechtse kerkelijk gezag een vacuüm zou creëren door een kerk op te heffen terwijl er nog geen andere voorhanden is. Het lijkt niet waarschijnlijk dat er twee kerken zijn geweest in dit relatief kleine en dun bevolkte gebied.

Het is opvallend dat enkele andere kerkjes in de omgeving eveneens omstreeks het jaar 1000 kunnen zijn opgeleverd. Het kerkje van Oosterbeek is met een grote mate van zekerheid te dateren in de tweede helft van de 10^e eeuw (Glazema 1946, Tiemens ≈1973). Pleyte (1893) raamt het bouwjaar van de Wolfhezer kerk op het jaar 1000. Van Heussen (1719) doet hetzelfde voor de kerk van Wageningen, aannemende althans dat aldaar het jaar 1000 overeenkomt met het tijdstip *Toen het licht des Christendoms hier begon op te dagen*.

Voor wat betreft Rhenen wordt in 1016 voor het eerst in schriftelijke bronnen melding gemaakt van een kerk aldaar, waarvan de stichting gedateerd kan worden tussen 1003, het jaar waarin de abdij van Deutz bij Keulen Rhenense goederen verwierf en 1016 als de kerk als bestaand wordt vermeld.

Jansen heeft op grond hiervan en op basis van het gegeven dat Betuwse parochies tegenover de Veluwezoom onder Veluwse parochiekerken ressorteren eerder al de gedachte geopperd dat deze min of meer gelijktijdige opleveringen kunnen wijzen op een integrale en regionale “kerkvestigingsstrategie”. Kan de zoon van Adela van Hamaland en graaf Imed daarvan de instigator zijn geweest? Deze Meinwerc is bisschop van Paderborn geweest (1009 -1036) en is steeds nauw betrokken geweest in en met de zuidelijke Veluwezoom. Hij heeft er uitgebreide goederen gehad en is volgens Heidinga *graaf van Veluwe* geweest. Van Winter meent dat onder zijn invloed *in de*

winter van 1026/1027 Bernold tot bisschop van Utrecht (werd) benoemd, die naar ik vermoed de hofkapelaan van Meinwerchs moeder Adela in Oosterbeek was.

Terug naar Renkum.

Nog gecompliceerder wordt de kwestie door een melding in de rentmeestersrekeningen over 1333/4 betreffende novale tienden, tienden over nieuw ontgonnen gronden. De hertog heft die tienden in *parochia Wlfhazen, Redinchem et Harten*.

Afbeelding 1; Het Renkumse Maria beeld uit de 14^e eeuw

Hoe dat alles ook zij, in de 14^e eeuw bevindt zich te Renkum een kapel met de naam Onze Lieve Vrouwe van Renkum, op de Kloosterwei, iets benoorden de plaats waar in 1405 het klooster zal worden gevestigd. De Maria devotie komt omstreeks het midden van de 14^e eeuw op. Vele wonderen en tekens zouden *geschied zijn door die gebenedijde Moeder Gods Maria, wiens beeldt aldaer miraculeuselick gekomen was in het jaar 1380*.

De koning van Frankrijk Karel VI bijgenaamd *Charles le Fou*, bezoekt de kapel. Het is niet aannemelijk dat de koning een speciale bedevaart naar Renkum heeft ge-

maakt, omdat hij omstreeks deze tijd veel contact heeft met Willem I van Gelre van Grunsfoort, in pogingen om Willem te verzoenen met Brabant, waarvan Willem de stad Grave had veroverd. Zijn devotie blijkt wel hieruit dat hij vanuit Frankrijk *een stuk van 't soogenaamde Heylige Kruys en van de Doornen Kroone van Christus* in de kapel achterlaat. Al snel wordt Renkum een alom vermaarde bedevaartplaats. In de tweede helft 14^e eeuw richten de Renkumers het O.L. Vrouwe Gilde op ter bescherming van het kapelletje en het beeldje. In de roerige 1570-er jaren nemen de augustinessen de wijk naar Arnhem, later naar Wageningen, met medeneming van het beeld, dat dan aan een langdurige zwerftocht begint en pas op 06-05-1928 weer in Renkum terugkeert. Door de eeuwen heen heeft het gilde onder meerdere vormen (schutterij, brandweer) een rol gespeeld bij de verering van Maria van Renkum. In 1910 wordt het opgeheven.

HET AUGUSTIJNER NONNENKLOOSTER

Hertogen van Gelre

Op 12-11-1405 besluit Hertog Reinoud van Gelre tot de bouw van een klooster – het Onse Lieve Vrouweklooster tot Redinchem – met de volgende woorden: *..... wi aengedacht hebben die groete innicheit ende begeerten onser voevaderen hertoghen van Gelre ende Greven van Zutphen zeliger gedacht, die sij gehadt hebn tot onser liever vrouwen Cappellen van Redinchem, geleghen in onsen lande van Veluwe, daer in wij oen geerne na volghen solden, ende sonderlinghe omme die begeerte die wij hebben totten heligen gloriosen heilichdom, dat in der selver Cappellen is, ende oick omme miracle ende teykene wille, die daer geschiet sijn [...] Soe hebben wi [...] die selve onser liever vrouwen Cappelle tot Redinchem mit tween vicaryen, die wi daer in te geven hebben gehadt, doen verwandelen ende oversetten tot enen Regulier Cloisters van Sunte Augustijns Regulen*

Reinoud is geen onbekende in Renkum, het gebied behoort deels aan hem en hij verblijft veel op kasteel Grunsfoort. Hij wil het klooster kennelijk een goede start geven en stelt, blijkens de hertogelijke rekening uit 1405, grond ter beschikking, die hij eerst van acht verschillende personen had gekocht: *Item gegeuen omme die hsinghe ende plaets, dair men dat cloester tot Redinchem op tymmert, die gecoft sijn tegen VIII. Luden, die costen dat die rentmeister dair af betailt heft, gelijk die partes ynnehalden IIIxxxj gulden xxxvij gr.* Voorts draagt hij de beide vicarieën over, die in 1399 door Willem van Gulik in de kapel waren gesticht. Ook stelt hij de Gerikensweert in Renkum ter beschikking van het klooster, onder een zeker losrecht. (Voor de complete tekst zie Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, deel III, [pag. 274 e.v. 1839, I.A. Nijhoff).

Op 15-07-1414 geeft Reinoud zijn fiat om de Hartense beek zodanig om te leiden dat die door het klooster stroomt en belooft dat hij *..... die zelue beecke nergent waer anders leijden noch doen laeten leyden in enijgerwijs.* Ook wordt bepaald dat niemand de beek *roeten en sall*; de nonnen mogen de beek gebruiken *buijten ijemants hijnder off schaede.* Op 10-08-1436 wordt dit fiat door hertog Arnold bevestigd, waarbij ten behoeve van die beekomleiding ook enige grondruil wordt vastgelegd tussen het klooster en kasteel Grunsfoort.

Op 01-06-1419 wordt de Gerikensweert definitief aan het klooster overgedragen.

Klooster (OLVK)

Reinoud zet de kapel dus als het ware om in een klooster, wat praktisch betekent dat hij het klooster iets ten zuiden van de kapel laat bouwen, en iets ten zuidwesten van de Parenco papierfabriek, nabij de Rijn evenals Mariëndaal tussen Arnhem en Oosterbeek. Tekeningen van het klooster zijn niet bewaard gebleven. Echter, Reinoud krijgt

al vroeg hulp van het Zwolse Regulierenconvent Bethlehem. Dit convent staat in het gedachtengoed van het klooster van Windesheim, dat wordt ingewijd 17-10-1387. Het is dus mogelijk dat het Renkumse gebouw op het Windesheimse of het Zwolse klooster lijkt. Of zelfs op het klooster Mariëndaal. Dit wordt in 1392 gebouwd, nadat Wijnand van Arnhem toestemming had gekregen van Willem van Gelre en van Gulik en de Utrechtse bisschop om het te vormen en in te richten naar het voorbeeld van Windesheim.

Het OLVK is een Regularissenklooster van de Orde van St. Augustinus. De regularissen, ook wel augustinessen genoemd, leven naar de regels van Augustinus (* 354, † 430). Er zijn vele tientallen augustijnse kloosters geweest, merendeels mannenkloosters. Rond de wisseling van de 14^e naar de 15^e eeuw is St. Augustinus “en vogue” op de zuidelijke Veluwezoom. De hertogen van Gelre in deze tijd zijn kennelijk de drijvende kracht achter deze stroming. De weduwe van Reinoud van Gelre sticht ook een Augustijnklooster Korstendonk nabij Turnhout. In het kielzog van de Van Gelre’s treden op zulke machtige families als de Van Arnheims en de Van Dorenweeds, resp. betrokken bij de bouw van Mariëndaal en het OLVK.

Nonnen

Hoeveel nonnen van tijd tot tijd in het klooster hebben geleefd is op dit moment onbekend. Zoals nog zal blijken zijn de nonnen gehouden bij entree in het OLVK *Goederen en Renten* in te brengen. Dit lijkt te betekenen dat alleen dames uit de hoge(re) echelons van de samenleving toegang hebben tot het klooster. De volgende namen zijn bekend geworden:

1432	Weindela	
≈1456	Bij intrede van Johanna van Nyenrade schenkt Hadewich van Sinderen een jaarlijkse erfpacht van 100 Rijngulden. Hadewich is weduwe van Johan van Gelre, heer van Amersoye en de schenking wordt bekrachtigd door Arnold van Gelre.	
1475	Walburg van Egmond, <i>cloosterjuffer</i> , dochter van Willem van Egmond en Baer en oomzegger van hertog Arnold van Gelre. Zij verblijft in het OLVK tot 1509 of later.	
	Inbreng 40 Rijngulden/jaar.	
1493	Een zuster van Arnt en Albert van Lawijck	
1501	Jonkvrouwe Gaidstouwen van Blitterswijk, <i>geprofeste kloosterzuster</i> . Zij is vermoedelijk al eerder ingetreden. Op 22-11-1501 wordt de betaling van een jaarrente van 12 Rijngulden overgenomen door Dirk, heer van Blitterswijk, een oom van de non.	
1578	21 februari	22 februari
	Antonia van Doorninck, <i>mater</i>	Anthonia van Doorninck, <i>mater</i>
	Elizabeth Verstege, <i>subpriorin</i>	Anna Wijers, <i>subpriorin</i>

	Anna Wijers, <i>procuratrix</i>	Jenneke van Culemborch, <i>procuratrix</i>
≈1608	-Anna Kruijnen, <i>procuratrix</i>	
1609	Catharina van Oij, <i>mater</i>	
	Anna de Cruijf, <i>procuratrix</i>	
	Elisabeth Versteeg, <i>subpriorin</i> (Zij heeft deze functie ook al in 1575)	
	Judith Verschuur, <i>conventuale</i>	

Begraafplaats

De nonnen zullen (veelal) in het klooster zijn begraven. Of er ook personen regelmatig “van buiten” zijn begraven is onbekend. Wel wordt in 1459 Walburg van Meurs, moeder van de non Walburg van Meurs, bijgezet in OLVK. Haar weduwnaar doet dan een schenking van 25 Rijngulden/jaar als testament en memorie.

Eigendommen, bezittingen en inkomen

Zeven maanden voordat Reinoud zijn besluit kenbaar maakt om het klooster te stichten geven abdis, deken en kapittel van het wereldlijk stift van Elten op 13-04-1405 in eeuwigdurende erfpacht hun Renkumse grondbezit de Nederhof, inclusief tinsen, lieden, heerlijkheid en pacht en de Schoonhul voor een jaarlijkse pachtsom van 14 oude schilden. Uitgezonderd zijn de gift van de parochiekerk – d.w.z. het recht om pastoors ter benoeming voor te dragen – en de hofstede de Nederhof.

Deze verpachting wordt niet rechtstreeks gedaan, maar aan de prior en het Regulierenconvent te Zwolle, ten behoeve van het Renkumse klooster. En: de prior en het convent hoeven de pacht niet meer te betalen wanneer er schriftelijk bewijs is dat het OLVK is gevestigd. Dient de brief van Reinoud van Gelre van 12-11-1405 daartoe? Waarschijnlijk, want deze Zwolse prior is Johan de Wael, die ook door Reinoud tot prior van het OLVK wordt benoemd. In 1402 is de Waal betrokken bij een soortgelijke operatie in Nijmegen. Een rijke Nijmegenaar sticht een armengasthuis, dat hij in dat jaar schenkt aan de Wael als prior van het Zwolse regulierenklooster. De fraters bouwen het gasthuis vervolgens om tot een klooster van de “Windesheimer observantie”.

Op 22-02-1430 geeft de Paderborner Abdinghof in eeuwigdurende erfpacht aan het OLVK de Renkumse Overhof met tienden, tinsen, pacht, lieden, de Schoonhul en de Renkumse kerspelkerk. Onduidelijk is of de kerkgift mede wordt verpacht. Jaarlijks betaalt het OLVK een Rijngulden voor de kleine tienden en de tins van 12 goederen; er wordt een regeling getroffen betreffende verduisterd tinsgoed en de hoogte van de te betalen tinsbedragen.

Het is op dit moment niet goed mogelijk de omvang van des kloosters eigendommen en bezittingen van tijd tot tijd en met een goede mate van nauwkeurigheid op te sommen. De bronnen zijn niet steeds toereikend en de onderliggende achtergronden voor bepaalde wel bekende transacties soms onbekend of onbegrepen.

Allereerst twee overzichten.

Altaargoederen

Van oudts heeft de Kapelle van onse Lieve Vrouwe van *Redichem* seer vermaart geweest, ter saake van een seker Miraakel-Beeldt van *Maria*, 't welke daar in den Jaare 1380. gekomen is. Dierhalven heeft Hertog *Reynoudt van Gelder*, met toestemminge van *Frederik* Bisschop van *Utrecht*, een Reguliers-Nonnen-Klooster, van den Orden van *St. Augustinus* daarby gesticht, en A°. 1399. twee Vicaryen daarin gedoeteert; d'eene ter eere van *S^t. Jan Baptist*, en d'andere van *S^t. Catharina*, zynde tot derselver onderhoudt, de Goederen, Renten en Inkomsten, soo wel van de Kapelle, als van de Altaaren en de Vicarye, in den Jaare 1405. aan de Nonnen toegeweesen. Tot vermeerderinge van Devotie, heeft Koning *Carel van Vrankryk*, in den Jaare 1401 in dese Kapelle vereert, een stuk van 't soogenaamde Heylige Kruys en van de Doornen Kroone van *Christus*. Tot verbeteringe van dese Fundatie, heeft Hertog *Reynoudt* voorsz. aan dit Klooster nog gegeven, seekeren synen Weert, aan of in den *Rhyn*, toen genaamt *Gerrikens-Weert*. Voorts stondt hy toe, dat de Goederen en Renten, welke de Nonnen, in dit Klooster gaande, meede bragten, vryelyk daar souden worden ontfangen; en dat dit Convent aan Renten, Landen en Goederen in syne Landen mogte koopen, tot Duysendt Oude Goude Schilden Erflyke Renten Jaarlyks toe beloopende; mits dat zy nogtans geene Wastynsige, hoorige, eygene, geldtoftige, schatbaare, nog Heerlyke Goederen in den Lande van *Gelder* mogten koopen, of aan haar trekken: Nemende voorts het voorsz. Klooster, met alle desselfs Persoonen, Goederen, Renten, Privilegien en Rechten, in syn sonderlinge bescherminge. Daarenboven genooten zy het sonderlinge Recht, van voor geen Wereldtsch Rechter of Rechtbank betrokken te mogen worden; behalven alleen voor den Hertog en desselfs opvolgers, de Hertogen van *Gelder*, of voor de geene aan welke dese daartoe sonderling bevel gaven: En-by aldien de Geestelyke Persoonen des voornoemden Convents, of derselver Boodens, of Goederen, voor eenig Wereldtlyk Gerecht geroepen wierden, soudense terstondt voor den Hertog en desselfs Hoogen-Raadt mogen appelleeren; volgens Privilegie van den Jaare 1408.

Daardoor is dit Klooster, 't welke onder *Dorenwaert* Leenroerig was, doch onder het Capittel van *Windesheim* behoorde, onder de benaaminge van het *Klooster van Maria* van *Redichem*, niet alleen seer vermaart, maar ook groot, ryk en aansienlyk geworden. Ten tyde van Hertog *Reynoudt van Gelder*, is het Gasthuys tot *Dodenwaert*, in de *Neder-Betouwe*, van daar in het Klooster te *Redichem* overgebracht, met de Tienden, en alle desselfs toebehooren: Welk Gasthuys voormaals gesticht geweest is door de Vrouwe van *Valkenburg*, en door *Walraven* Heere van *Brederode*, in den Jaare 1410. aan dit Convent gegeven; benefens de Thienden Groot en Smal, van 500 Morgen Landts. Onder anderen stonden in dese Kapelle, drie Altaaren, namentlyk van de *Lieve Vrouwe*, van *S^t. Jan Baptist*, en van *S^t. Catharina*.

Tot het *Lieve Vrouwen* Altaar behoorden de volgende Goederen:
Een Erve in *Redichem*, geheeten *Cortenberk*.

Ses Morgen Landts, *Ibidem*

Item, een Morgen en vyftien Roeden

Tot S^t. *Jan Baptisten* Altaar behoorden onder anderen:

17 Morgen in het Dorp Hoesden.

En tot S^t. *Catharinen* Altaar dese Goederen:

7 Morgen in *Ravenswael*. En waarschylyk nog andere, die door den tydt verduistert zyn.

Daarenboven besat het Klooster onder *Heteren, Zetten, Rantwyck, Appeldoorne, Driel, Kesteren, Doodenweerde*, en elders, nog veele Wooningen, Landen, Hofsteeden, Boomgaarden, Renten en Inkomsten; als meede verscheyde Erf-pachten; daarvan onder anderen uytmunt, een van 100 Guldens Jaarlyks, gemaakt door seekere Juffrouw *Halewich* genoemd. Dit Klooster is ten tyde van de veranderinge der Religie geheel en al verdelgt, soo dat daarvan ter naauwer noodt eenige geringe puynhoopen en vervallene Muur-brokken zyn overgeschooten. Des niet tegenstaande dat 'er niets meer van 't Klooster te vinden is, en het gewaande Mirakel-Beeldt reets overlang naar *Utrecht* is overgebracht, nogtans is 'er selfs nu nog, een grooten toeloop van Devote *Roomshgesinden*, die derwaarts Beedevaarten doen; volgens 't getuygenisse van den meergemelden *H. van Heusden*.

Kloostergoederen

• Onder Heteren

Een woninghe groot 41 mergen met al syn toebehooren, nog hebben zy by dese woninghe gekreegen aan diverse perceelen 39 mergen, te samen 80. Elk mergen bouland wiert doen gerekent jarelijks voor 9 Brabantsche guldens, maakte 888 guldens

Noch een camp lands van 7 morgen

Noch een pas bepoot met willigen

Noch een boomgaert met 3 mergen weyland

Noch een rente van 3 Ryders 's jaars

Noch een hof-stedeken met een boomgaert.

• Onder Zetten

Een wooninge met syn toebehooren, en 68 mergen landts

Noch een stuk landts van 6 mergen

Noch een woninghe met al syn toebehooren en 84 mergen landts.

• In Rantwyck

Een camp landts van 14 mergen

Een camp van 13 en een half mergen

Een wooninge met al syn toebehooren, en 79 mergen landts.

- In Appeldorne

2 Wooninghen met haer toebehooren en 90 mergen landts

Een jarelykse erfpat van 100 guldens, gemaakt van Juffrouw Halewich.

- In Driel

Een wooninghe met syn toebehooren, en 27 mergen landts

Noch aan verscheyde perceelen 13 mergen.

- In Kesteren

Een wooninghe met al syn toebehooren en 20 mergen landts.

- In Dodenweerde

By Hertoch *Reynaldus* tyden is het Gasthuys tot Dodenweerde in de Neder-Betuwe getransfereert in ons Clooster tot Redinchem met een tiende en al syn toebehooren, welk Gasthuys in voorleede tijden is gestigt geweest van der Vrouwe van Valckenburgh, en is an ons Convent gegeven van Heer *Walraven* Heere tot Brederode, in 't jaar 1410, met de thiende groot en smal haldende 500 mergen lants.

Een jairlykse rente van 12 Keurvorstse goude guldens.

Noch een rente van 6 goude guldens.

Noch een van 7 schilden.

Een camp lands van 14 mergen in Hollanderbroek

Een jarelykse rente van 15 goude Rynsche guldens in *Elst*.

Noch 8 mergen landts in *Redinchemer broek*.

Noch een camp landts van 8 mergen in *Redichem*.

Noch verscheyde kleyne perceelen landts, en andere dingen, te lang om te verhalen.

Onderliggende overeenkomsten

Hieronder een poging inzicht te verkrijgen in de wijze waarop het OLVK zich gronden en goederen heeft verworven: koop, pacht, huur, ruil, schenking. Dit overzicht geeft zeker niet een compleet beeld van alle transacties. In het Cartularium worden meerdere transacties genoemd, waarvan de relatie met het OLVK onduidelijk of onbekend is. Maar nog los daarvan blijkt op meerdere plekken in het Cartularium dat slechts een deel van alle transacties is opgenomen. Onderstaand overzicht is opgesteld vanuit de positie van het OLVK. Maar eerst de betekenis van de gebruikte afkortingen:

c.a. = met alle toebehoren

o.s. = oude schilden

pa = pacht

tie = tiend(en)

div = diverse andere regelingen

o.v. = onder zekere voorwaarden

rg = rijngulden

tin = tins(en)

Pacht- en verpachtovereenkomsten

• Pacht

Jaar	Omschrijving	Tegenprestatie
1405	Nederhof, tie, tin, pa, heerlijkheid, mensen, Schoonhul c.a.	14 o.s.
1430	Overhof, tie, tins, pa, mensen, Schoonhul, kerspelkerk + kerkgift	14 o.s., div
1540	Hofstede c.a.	2 rg, bouw van huis, 5 rg, o.v.

De overeenkomst in 1405 is gesloten met het stift in Elten, de beide andere met de Abdinghof te Paderborn.

Koop- en verkooptransacties

• Koop

1423	Erf en land c.a.	??
1437	Goed de Reutenenk	231 gouden Arnh. Guldens
1461	Erf en goed, met bos, broek, heide, weide, watgangniet vermeld c.a.	
1462	Acht hont land, 1½ molder rogge, tin	71 rg
1463	Bouwinge land van 45 morgen met huis, hof, berg schuur, en RIJS-	Niet vermeld
1465	Bouwing land, 27 morgen in totaal, huis, boomgaard, bos, kamp	Niet vermeld
1466	Erfrente uit 16 hont land	6 enkele rg
1468	Erf	eijn summe geltz
1469	Erf en goed c.a.	eene summe geltz
1472	Huis en goed, m.u.v. huis en hofstede	ene somme geltz
1478	Erfrente ½ molder rogge, erfrente ½ molder rogge + kapoenen	eijn summegeltz
1488	Erf en goed met hegge, rijs c.a.	eijne summe geltz
1509	Zes morgen land c.a.	niet vermeld
1514	Zeven morgen land c.a.	ene somme geltz, rente van 2 rg
1521	Erfrente	15 rg/jaar
1523	3½ morgen land	niet vermeld

Schenkeningen

Allereerst zijn daar de schenkingen die tot stand zijn gekomen zonder enige vorm van contraprestatie door het OLVK. De termen “overgedragen” en “opgedragen”, worden soms solo gebruikt, soms in samenhang met een (ver)koop. Worden de termen solo gebruikt dan worden de onderliggende transacties onder “pure schenkingen” opgenomen.

- Pure schenkingen

- 1409 Hegge op de Wageningse berg met overdijk en alle toebehoren, echtpaar van Boetbarch
- 1410 Een deel van de tienden – *euwelic ende erfelic* – van 500 morgen land in de parochies Hien en Dodewaard plus een huis en hofstede bij de kerk van Dodewaard en 4 morgen land en enkele renten, Walraven, heer tot Brederode
- 1414 Tinsland in Harten, Remken Coopsz.
- 1444 Jaarrente van een oude schild, Claes Hugensz. en eega Katherien
- 1450 Twee *alinge erven* (de Schuilenburg, de Kockhofstede) *ende goeder met eggen, eijnden, met hogen, met legen, met bosch, broeck, heyde, weyde, torve, twyge ende voort met allen oeren rechten ende toebehoren*, kerspel Apeldoorn, Aleid ter Averbееk
- 1486 Een stuk land van 7½ morgen land in het Weerbroek bij Heteren, Arnt van der Lauwick en eega Henrica van Galen
- 1519 Een kwart van een perceel bos in Ederbos, Mechteld van Keppel-Voncken
- 1596 Huis en hofstede in Wageningen, O. van Cortenbach, weduwe van G. Boickholt, gewezen drost

- Schenkingen met contraprestatie door het OLVK.

De contraprestatie wordt vermeld tussen haakjes [].

- 1409 Hegge en overdijk, Johan en Cathrien Boedbarch
[1 o.s. betalen aan altaar, kerk van Arde]
- 1430 Hegge met een stuk land
[Schikking geschil met Otto van Welle]
- 1451 Ca. 20 morgen land c.a., gebrs. Vonck
[20 pond St. Nicolaasaltaar Oude kerk Arnhem]
- 1475 Hof te Dierten, Willem van Egmond en Baer
[14 o.s. Deze schenking vervangt de regelingen uit 1459 (25 rg, Walburg van Meurs) en 1475 (40 rg entreegeld dochter Walburg)]
- 1478 Willem van Rijswijc draagt aent clooster van Redinchem op een stuck lants gelegen inde buirschap van Harten, geheyten Hemken Essen-zoons hoffstede, zynde een tinsgoet joncker van Wische, met eener zyde aen erve des cloosters, metter andere zyde aen erve der vrouwen vanden Dorenweert.

Bancaire activiteiten

Het OLVK houdt zich van tijd tot tijd – in 1472, 1517 en 1609 – bezig met zulke bancaire activiteiten als leen- en pandovereenkomsten.

Enkele losse notities

- De hoeve de Baarskamp te Driel behoort tot de bezittingen van het klooster, mogelijk vanuit een gift van de heren van Gulik, van Gelre of van de hertog van Gelre en Gulik. Onbekend is of de hoeve een altaar – of een kloostergoed is geweest.

- 1380-1411 (?)

Dit is pacht to Redinchem:

It. daer die cappelle to Redinchem op steet al dat lant als die heren en die jonfferen (of ionfferen, stiftsdames) dat hebben daer gheuen si jaerlix ende erflic aff toe pachte XIV aelde scilde. – Die hofstede biden dijck dat is die principael hofstede Ende heuet nv een man die heit bondeken en gheuet des jaers II pd. Wasses. – Henr' die len van der schoenhulle en wat landes under Gribbe to Wagenynghen gheuet jaerlix X gulden.

- 1432, ≈ april 16

Zuster Weindel en het convent van het besloten convent te Redinchem van de Reguliere Orde erkennen ontvangen te hebben van Elbert van Alphem, heer tot Honepel, 1000 rijnsche guldens en 1 oud schild voor de aankoop van de tienden te Nyel in de Duyffel.

- 1433 (?)

Dit is de clage ende tichtinge der priorynne ende des conuents van Redinchem aen der stat van Vtrecht. Die scepen, borgermeister ende rait der stat van Vtrecht sijn sculdich ende hebben wail betaillt een deel jairen der priorynne ende conuent tot Redinchem twe hondert ende zeuentien pont lijffrenten, welke lijffrente die selue borgermeister, scepenen ende rait den seluen conuent onthalden hebben langer dan vijfftehalf jair, nv laitste geleden, dair dat selue conuent grote ende lange veruolginge op gedaen heft aen die voirs. Stat van Vtrecht, met groten costen ende arbeit, ende al niet gebaet en heft, ende ten laitsten doe hebben Pelgrim de Wail ende Lichtenberch, die nu borgermeisters sijn, denseluen conuent oer gelt gelouet te geuen op dage, die selue borgermeisters setteden, ende en hebbens niet gedaen. Ende dairom begaen die priorynne ende conuent voirs. Om Godes wil ende onsen lieuer vrouwe van Veerber mannen Johan van Broichusen, hoffmeister, Elbert van Alpen, droissait, Vde, ouerste rentmeyster, ende Henrich die Roide, cancellier, dat ghy dese voirs. Sake helpt ten besten keren, dat dat voirs. Conuent werde betaillt. Dat willen sy mit oren pater noster ouer u verdienen, dat beste dat sy mogen.

- 1441, mei 25
Zuster Weindela en het convent van het klooster van O.L. Vrouwe te Redinchem geven volmacht aan heer Hynrich van Buiren, regulier-kanunnik, om afstand te doen van hun tiend te Neill in de Duiffell.
- 1441, juni 19
Reyner Spee, ambtman in de Duyffel voor den hertog van Gelre, oorkondt dat heer Henrick van Bueren, regulier-kanunnik, als procurator van de priores en het convent te Redichem op de Veluwe, overdraagt aan Elbert van Alphen, heer tot Honepel, de tienden te Nyel, afkomstig van Engelbert van der Beet.
- 1441, juni 19
Johan van Groesbeke, heer tot Hoemen, Malden en Beeck, oorkondt dat heer Henric van Buren, regulier-kanunnik, gemachtigde van het convent te Redichem, opdraagt ten behoeve van Elbert van Alphen, heer tot Hoenpell “gevader en zwager” van den oorkonder, de tienden te Nyell in de Duyffel, leenroerig aan den oorkonder, die hem daarmede beleent.
- Tweede helft 15^e eeuw
Walburg, nonne te Redichem op de Veluwe. Zij is dochter van Walburg van Meurs – op haar beurt dochter van Grave Frederik van Meurs – en heer Willem van Egmont, die o.a. stadhouder was van Gelderland voor hertog Karel van Bourgondië.
- Het erf Cortenberg zou in 1450 door de Abdinghof te Paderborn aan het klooster zijn overgedragen.
- 1472, mei 10
Burgemeesters, schepenen en raad van Arnhem erkennen schuldig te zijn aan de priorin en het gemeen convent van Redenchem 100 rijnsche guldens, elke gulden ter waarde van 17 oude bourgondische Johans braspennings of 25½ keulsche wittenpenning.
- In 1578 verpandt het OLVK de in 1450 verkregen Schuilenburg. De opbrengst dient om de oorlogsschade aan het klooster te herstellen. De financiële neergang van het OLVK is dan al geruime tijd gaande.

BELANGRIJKSTE BRONNEN

Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392 (Staatsarchiv Düsseldorf)

Archief van de Graven van Holland, 3.01.01

Albersmann, M.

Die Lobbericher Geschichte bis zum 18. Jhd.

Alberts, W. Jappe

Geschiedenis van Gelderland tot 1492

Archief Huis Hackfort

Arneym, klooster Mariëndaal

Burgendatabank des europäischen Burgeninstitutes

Burgsteijn, K. e.a.

Wandelen in het Renkums beekdal, 1994

Codex diplomaticus Neerlandicus, Historisch Genootschap Utrecht, 2^e serie, 3^e deel

Crommelin Journal, jrg 5, najaar 2005

Descendants of Jan II, Heer van Egmont (abt. 1385-1451)

Doorninck, P.N.

Schattingen van het land van Gelre 1369

Dulk, P.R. den

Mariëndaal van klooster tot laboratorium

Franconia

Gelders Archief

Giesen, L.

1394 Kroniek Belfeld, Beesel en Swalmen

Hasselt, G. van

Arnhemsche Oudheden, Vol. I

Heidinga, H.A.

De Veluwe in de vroege Middeleeuwen; aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn bureu.

Heeringa, K. e.a.

Inventaris archief kapittel van de dom te Utrecht 1220-1811

Heren en Graven Van Culemborg, Regesten

Hertogdom Gelre 1326-1402

Heussen, F.H.L. van e.a.

Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde provincien, 1726

Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche bisdom, dl III, 1719

Aanhangsel op kerkelyke oudheden in Nederland

Jansen, H.

Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2008

Jong, A.B. e.a.

Katholiek Renkum-Heelsum door de eeuwen heen

Kist, N.C. e.a.

Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland, 2^e dl

Lacomblet, T.J.

Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins

- Lawick, W. van
 Emailwisseling december 2010 en januari 2011
- Le Long, I.
 Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden, 5^e deel, 1732
- Markus, A.
 Arnhem, omstreeks het midden der vorige eeuw
- Matthaeus, A.
 Veteris ævi analacta
- Nidik, M.B. van e.a.
 Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden
- Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 9
- Nijhoff, I.A.
 Gedenwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Reinald III en Eduard, 1833
- Regesten
- Giessen, L.
 Gemeente Roermond
 02. Regesten 1-1282
 03. Regesten 1283-2566
 04. Regesten 2567-3828
 Res Gestae Roermond III
- RGIV
- Royaards, H.J.
 Geschiedenis van het gevestigde christendom ende christelyke kerk, Vol. 2, 1853
- Schilfgaarde, A.P. van
 De graven van Limburg Stirum en de geschiedenis hunner bezittingen, tweede stuk, regestenlijst
- Spaen, W. van
 Oordeelkundige inleiding, W.A. van Spaen
- Tersteeg, J.J.T.M. e.a.
 Cartularium O.L. Vrouweklooster, 1992
 Renkum, O.L. Vrouw van Renkum, Meertens Instituut
- Veen, J.S. van
 De laatste regeringsjaren van hertog Arnold 1456-1465
 De graven en hertogen van Gelre
- Verkerk, C.L.
 Coulissen van de Macht, 1992
- Waalre, M.J.
 De Arkelse oorlog
- Websites
- Oud-Wageningen
 Cunerakerk te Rhenen
 Wikipedia
- Winter, J.M. van
 Het bisdom Utrecht tussen Gelre en Holland in, Gelre, Geldern, Gelderland.
 Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre.

HERODNA

HARTEN IN 838: HERODNA (!?)

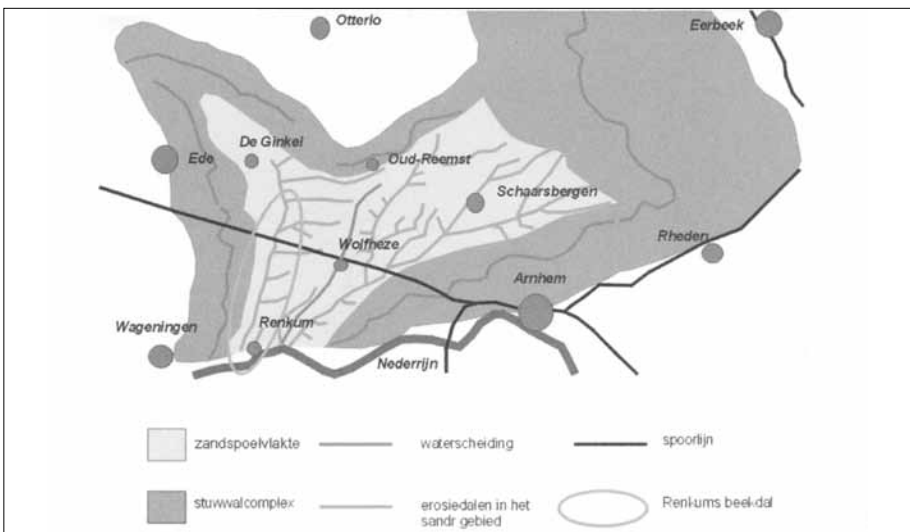
Vrij algemeen wordt aangenomen dat de buurschap Harten, gedurende eeuwen gelegen in het Renkumse beekdal, is voortgekomen uit de plaats Herodna. Anno 838 ligt deze plaats in het land van Hintingo. Helaas komen deze beide namen maar eenmaal *in originali* in de archieven voor. In de loop der tijd zijn enkele incidentele veldstudies in het gebied ondernomen die veel materiaal hebben opgeleverd. Een samenhangende beschrijving van Herodna en het beekdal ontbreekt tot dusverre.

Hieronder een poging in deze leemte te voorzien.

Omgeving en bevolking

Het gebied van Herodna en omstreken ligt op de sandr die begrensd wordt door de stuwwallen van Ede in het westen, van Reemst in het noorden en van de Oost-Veluwe en Arnhem in het noordoosten en het zuidoosten.

Sandr betekent zand. Aan het einde van het Saliën, 200.000–120.000 v. Chr., smelt de ijskap. Het smeltwater spoelt weg naar de lagere delen van de stuwwallen en neemt grote hoeveelheden zand en stenen mee die vlaktes vormen, sandr of spoelzandwaaier genoemd. Deelen, Schaarsbergen, Wolfheze, Heelsum en Renkum liggen op dezelfde spoelzandvlakte, waarvan het zand afkomstig is van het gebied van Deelen.

Afbeelding 2; Sandr (lichtgekleurd) en stuwwallen op de Zuidzoom.

Bron: Nieuwsbrief Zuid-Veluwse beken, januari 2003.

De beek is van oorsprong een bronbeek, gevormd in het Weichselien (90.000 tot 10.000 jaar voor Chr.) De bron ligt benoorden de A12 en passeert de spoorlijn op ongeveer 52°00'50 N en 5°44'31 O. Het oorspronkelijke beloop tot aan de monding in de Rijn is nu – door natuurlijke invloeden en eeuwenlang menselijk ingrijpen – niet meer te bepalen, maar een deel ervan is waarschijnlijk nog te zien tussen de Quadenoordse molen en het punt waar de Beuken- en de Oliemolenspreng samen komen. De diverse zijtakken zijn altijd sprenggebeken geweest. Over zijn gehele lengte loopt de beek in een licht zuidwestwaartse richting.

Het beekdal zoals dat op de topografische kaart 39F wordt weergegeven zal qua vorm niet sterk afwijkend zijn van de situatie in 838. Wél kunnen de hoogtevverschillen anders zijn, zo niet als gevolg van zandverstuivingen (10e en einde 16e eeuw) dan wel door de eeuwenlange erosie en wellicht ook door het evenlang toegepaste potstalsysteem, de bemesting in de stal met dieruitwerpselen van heideplaggen die eerst in de naaste omgeving zijn gestoken. Het verval van de beek op het traject van de bron tot aan de Rijn zal nu anders – trager – zijn. Ook is de beekdalbodem nu meer doorgraven, vooral als gevolg van de aanleg van sprenggebeken, maar waarschijnlijk ook door aarden wallen, gebruikt om afscheidingen te realiseren tussen de akkers en de weidegronden. De hellingen van het beekdal zijn soms tamelijk steil aan de oostzijde van de beek (de linkeroever) en flauw aan de westzijde.

Het gebied zal medio 9^e eeuw bosrijk zijn geweest. Herodna kan staan voor Harudinō, afgeleid van *harud*, bergwoud; *haru* staat voor zanderige heuvelrug. Hierop afgaande zal Herodna niet in het beekdal hebben gelegen.

Grafheuvels en wegen

Hoeveel tumuli er rond 838 in Herodna zijn geweest is onbekend. Sindsdien zal een onbekend aantal door toedoen van flora, fauna en de mens verloren zijn gegaan. Sommige (restanten van) grafheuvels zullen nu in het veld niet eens meer opvallen. De tellingen van nu geven dan ook slechts de ondergrens weer.

Verschillende historiografen hanteren verschillende tellingen. De hier gebruikte telling en localisering worden geheel gebaseerd op Huisman, omdat het bij hem gaat om bij de ROB (nu RACM) geregistreerde grafheuvels. Voorts is bij hem de locatie van de grafheuvels tamelijk goed op de kaart te schatten, aanzienlijk beter althans dan bij andere bronnen.

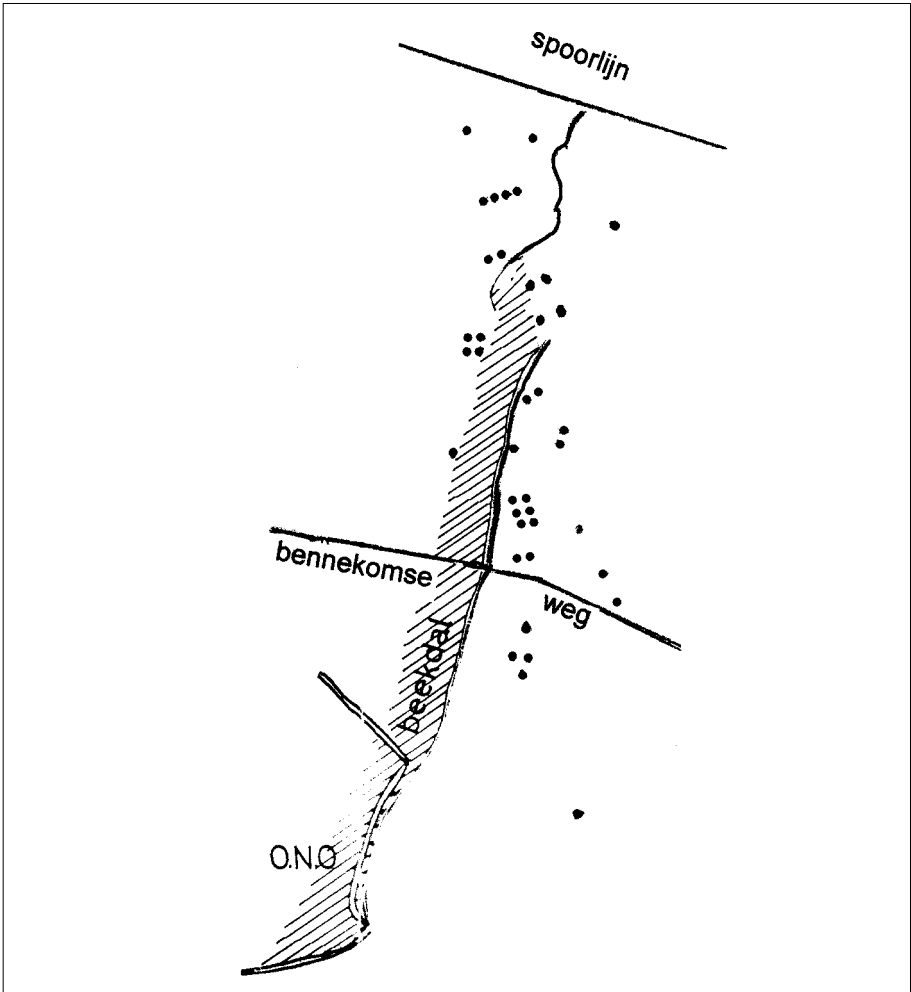
In het stroomgebied van de beek vanaf de Ritzemabosweg/Utrechtseweg tot aan de spoorlijn zijn 39 tumuli gelokaliseerd.

Afbeelding 3;
 Het (lichtgekleurde) beekdal
 Bron: Topografische kaart van
 Nederland 39F

Met de beek als denkbeeldige as kunnen deze grafheuvels als volgt worden gelokaliseerd

	Westzijde	Oostzijde
Ritzemabosweg/Utrechtseweg – Bennekomseweg	0	5
Bennekomseweg – Kop beekdal (Y=446)	5	16
Kop beekdal – Spoorlijn	8	5
Totaal	13	26

Afbeelding 4; Situatieschets van de grafheuvels in en nabij het beekdal volgens Huisman

Nu de wegen.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat het beloop van de wegen in en rondom Herodna voor een belangrijk deel wordt bepaald door dat van de beek. De grote doorgaande wegen voor het interlokale vervoer zullen de beek en het dal zo veel mogelijk hebben vermeden. De beek zelf is een obstakel en dat geldt ook voor flinke delen van de oostelijke dalhelling; meer naar het noorden wordt de hellingshoek steeds kleiner.

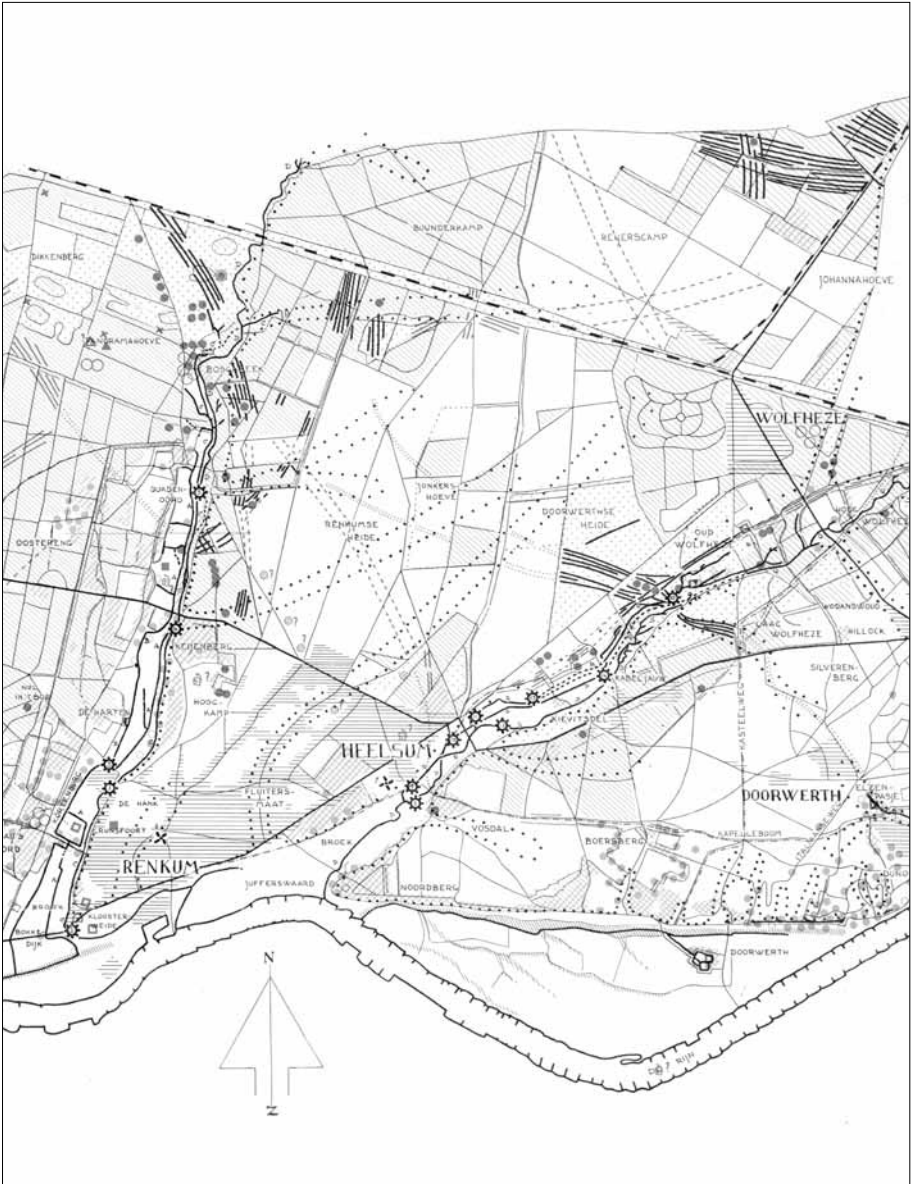
Het zuiden van het beekdal wordt mogelijk doorstoken door de heerwech Arnhem–Wolfheze–Renkum–Wageningen–Utrecht. Mogelijk, want het is nog niet definitief bewezen dat deze weg er in de Vroege Middeleeuwen al was. Wel zijn er zowel op het Veluwe als op het Utrechtse traject tal van aanwijzingen voor de aanwezigheid van de weg in de 9^e eeuw. Ook zijn er indicaties dat de weg uit de Romeinse tijd dateert, maar het voert te ver daarop hier dieper in te gaan.

Nabij de noordzijde van het dal ligt een belangrijk kruispunt van wegen. Roorda van Eysinga tekent karresporen langs de oostzijde van het beekdal. Deze buigen ten noorden van de dalkop naar het noordwesten af en vermijden aldus het dal. De weg op de oostelijke helling is meer dan een lokale weg, want is de verbinding geweest tussen de interlokale wegen in en bij het noorden en het zuiden van Herodna. Het gaat om een gemakkelijke verbindingsweg – een beekcrossing is niet nodig en het verval is geleidelijk – tussen andere delen van de Veluwe en de Rijn. Ten zuiden van de beekmonding ligt de opslag- en overslagplaats Rijnwijk (Reinwic, Reinvigh, Reinwigh), nu Randwijk (voorheen Ranwic). Rijnwijk is bekend van een schenking van graaf Balderik en zijn echtgenote Adela, die tot hun zieleheil (o.a.) een hof in Rijnwijk schenken aan aartsbisschop Heribert van Keulen. Deze hof wordt in 1256 aan de graaf van Gelre verkocht.

Ter hoogte van Hoog Erve sluit op deze sporen aan de weg Driel/Oosterbeek – Wolfheze – Harten – Barneveld.

Deze weg dateert hoogstwaarschijnlijk van ver vóór de Vroege Middeleeuwen. Het traject Oosterbeek-Wolfheze “loopt” als volgt: vanaf de Rijn via het Seelbeekdal tegen de Veluwe stuwwal op in noordwestelijke richting, ten zuiden van Oud-Wolfheze naar de overgangen van de Zwarte Kolk- en de Wolfhezebeek, waar in de 17^e eeuw nog de Heelsumse beek bij komt. Deze beken worden gepasseerd op een punt waar de stuwwal laag is, ettelijke tientallen meters westwaarts – stroomafwaarts – vanaf de sprengkop van de Heelsumse beek.

Vandaar trekt men ten westen van de landweer en van de Koningsheuvel noordwestwaarts verder, kruist men de heerwech en gaat dan over de tegenwoordige Doorwerthse en Renkumse heide richting Harten en Bennekom.

*Afbeelding 5; Karresporen bij Wolfheze en rondom het Renkums beekdal
Bron: De Veluwezoom, N.P.H.J. Roorda van Eysinga*

Afbeelding 6; De karresporen tonen de weg in het Wolfhezer beekdal, waar deze de Zwarte Kolk beek kruist ter hoogte van het Stratius Rondeel. In de rechter benedenhoek de Utrechtseweg met aan de noordzijde van de weg Huize Mooiland.

Bron: RAF 1945. Speciale collecties, Wageningen UR

Worden de sporen die op de RAF foto zijn te zien onder dezelfde hoek doorgetrokken dan komen die uit bij het Renkumse beekdal, ter hoogte van Hoog Erve en stuiten dan op de noord/zuid weg op en langs de oosthelling van het dal, zoals Roorda van Eysinga – die de luchtfoto niet kent – die heeft getekend.

Niet onmogelijk is de weg in de Vroege Middeleeuwen gebruikt voor het vervoer van ijzer uit de noordelijker delen van de Veluwe naar de Rijn.

In de noordoost hoek van de kruising van de Bennekomseweg met de beek liggen 16 grafheuvels. Het valt op dat de meeste een zuid/oost – noord/west oriëntatie hebben, welke zich aan de westzijde van de beek lijkt voort te zetten, alhoewel zwakker. Drenth en Lohof zeggen: *Soms liggen grafheuvels zodanig op een rij dat verondersteld wordt dat ze aan een weg waren gesitueerd.* Kan hier een grafheuvelweg hebben gelegen? Zo ja, dan zou hij in het zuidoosten op de Bennekomseweg zijn uitgekomen en in het noordwesten nabij de Panoramahoeve. De weg zou dan nabij Hoog Erve zijn gestuit op de al genoemde noord/zuid lopende weg op de oostelijke helling van het beekdal of zou de beek op dat punt hebben gepasseerd.

Herodna is in de 9^e eeuw een flinke plaats geweest. Maar over de omvang van de bevolking valt niets te zeggen.

Men houdt zich bezig met het boerenbedrijf, kleinschalige veeteelt en akkerbouw. Waarschijnlijk is het drieslagstelsel in gebruik. De beschikbare akkergronden worden in drie stukken verdeeld en vervolgens wordt elk perceel gebruikt voor de verbouw van achtereenvolgens winter- en zomergraan, waarna het in het derde jaar braak ligt.

De omliggende natuur – heidevelden, bossen, beken – wordt zoveel mogelijk ingeschakeld in de strijd om het bestaan of om het leven te veraangename.

In de tijd vóór het jaar 838 heeft de lokale heerser, Rodger genaamd, het christelijke geloof aangenomen. Zijn horigen zullen hem zeker snel zijn gevolgd, alhoewel de overgang bepaald moeilijk zal zijn geweest. Men heeft tal van gebruiken en rites abrupt vaarwel moeten zeggen om andere – christelijke – te aanvaarden. Een korte uitwerking:

Schmitt schrijft: *Waterlopen, meren, bronnen, rivieren en moerassen zijn plaatsen waar het heidendom zich in de ogen van de heilige bisschoppen manifesteert* en Schuyf, schrijvend over heidens Nederland, zegt: *In de late ijzertijd vindt men vooral heilige plekken in de natuur. Dit waren 'overgangsplekken' tussen hemel en aarde, water en land, oppervlak en diepte: moerassen, bossen, bomen en bronnen.* Uit haar onderzoek blijkt dat elk daarvan tot ver in de Middeleeuwen voorwerp van verering is gebleven en soms tot ver daarna een speciale plaats in volksgebruiken blijft behouden.

Al heel vroeg – vanaf 641, Sint Eligius – predikt de kerk dat de ware christen (o.a.) geen licht laat branden nabij tempels, bomen, bronnen en kruispunten van wegen. De reden daarvoor is dat in het Germaanse geloof de geesten der doden daar samenkomen. Maar later besluit de kerk juist daar wel kerken te bouwen en dat met doel de “heidene(n)” ervan te overtuigen dat de christelijke god superieur is aan welke germaanse god dan ook maar. Uit Schuyf’s onderzoek blijkt dat al deze natuurplaatsen tot ver in de Middeleeuwen voorwerp van verering zijn gebleven en soms tot lang daarna een speciale plaats in volksgebruiken blijft behouden.

Van Slichtenhorst wijst er op dat *die Fransse (= Frankische) en Duytssers (= Germanen) in de Heydensse tijden na de leer van Tacitus en andere Schrijvers, de wouden voor hunnen Afgoden hadden geheylight* Dit sluit aan bij wat Schuyf over dit onderwerp heeft gezegd.

Het hout dat in de vroegste kerkjes wordt verwerkt is bij voorkeur afkomstig uit deze germaanse heilige wouden in de omgeving.

Nieuwe kerken worden gebouwd in de nabijheid van heilige beken en plassen, omdat de kerk helder natuurwater nodig heeft voor de bediening van de doop.

De middeleeuwse kerken van Oosterbeeks Benedendorp en van Oud-Wolfheze zijn gebouwd nabij beken, in Oosterbeek waarschijnlijk de Zuiderbeek en in Wolfheze de Zwarte Kolkbeek. Het 16^e eeuwse Heelsumse kerkje staat ook bij een beek.

Paus Gregorius de Grote I (590–604) bepaalt dat nieuwe kerken moeten worden gebouwd op heidense cultus- of grafvelden. Vroegchristelijke kerkjes worden vaak op heidense graf- of cultusvelden gebouwd: Zeist, Arnhem, Xanten, Zelhem, Drempt, Elden. De Elster kerk is gebouwd op Romeinse tempels. Tiemens meent dat de Oosterbeekse kerk is gebouwd op een grafveld of cultusplek uit de vóórchristelijke tijd. Voor Wolfheze staat niet vast of de kerk op een heidense cultus- of begraafplaats is gebouwd, maar het lijkt wel waarschijnlijk, omdat onlangs bij een archeologisch onderzoek onder de toren een graf is aangetroffen.

Het dichtstbijzijnde, thans bekende, vóórchristelijke grafveld in het gebied van Herodna ligt aan de noordwestelijke zijde van de Geertjesweg.

Borman merkt op dat de Germanen een heilige angst voor de grafheuvels van hun voorouders hebben. Voorouderverering, niet getolereerd door het christelijk geloof, heeft plaats nabij grafheuvels en wordt tot ver na de kerstening gepraktiseerd. Bij grafheuvels hebben heksen- en kattendansen plaats en zij zijn tevens de woonplaats – volgens de Drentse dominee Jan Picardt (1600–1670) – van “witte wieven”. Tot in de 18^e eeuw zijn er wel galgen geplaatst op of nabij grafheuvels voor de terechtstelling van misdadigers.

Het kerkje van Oud-Wolfheze is binnen een cirkel met een middellijn van 2 km omgeven geweest door minimaal 16 tumuli. Gelegen op een terp is het vanaf de meeste tumuli, behoudens bosschages, goed zichtbaar geweest en het stak er soms letterlijk torenhoog boven uit.

Tenslotte is dan daar de “kerkeigene” gewoonte om kerken te bouwen op verhogingen in het veld. Dit gebruik verwijst naar de immateriële kerk, gesticht op de rots van Petrus; het huis des Heren is gegrondvest op de kruin der bergen. Denk verder aan de bergen Moria (Abraham), de berg Sinaï (Mozes), de berg Sion (tempel) en Thabor, Golgotha en de Olijfberg.

Het stenen kerkje van Oud-Wolfheze – daterend uit de vroege 11^e eeuw en mogelijk voorafgegaan door een houten variant – staat niet in het beekdal, maar op de sandr, nabij een vrij steile helling naar het dal en dan ook nog op een terp óp de sandr; het is vanuit alle richtingen goed zichtbaar. Het al genoemde kerkje van Heelsum staat evenmin in het beekdal, wel op de sandr en óók bij de vrij steile helling van de sandr naar het beekdal. Ook de oude kerk van Renkum heeft op de rand van een hoogte gestaan.

De schenking van 838

Op 23-03-838 (geen bekende heiligendag) schenkt Graaf Rodger (Rodgar, Rodgarius) aan de Utrechtse Maartenskerk een gewijde kerk in Herodna, een omheinde hoeve met pachtgrond en al wat er bij behoort, inclusief de bewoners: *in pago Hintingoe in villa Herodna ecclesiam dedicatam et curtem dominicatam cum terra salarica vel quidquid ad ipsam curtem pertinet cum hominibus desuper commanentibus et in Utalo mansem I cum homini desuper commanente et in Bracola et Thulere.....*

Rodger heeft in de 830-er jaren uitgebreide goederen en gronden gehad op de Veluwe en in aangrenzende regio's. Dat blijkt uit diverse andere schenkingen en ruiltransacties van hem aan en met de Maartenskerk.

Het gaat dan om o.a. een hoeve in Otterlo in 836. Op 23-03-838 verschillende goederen, gelegen in de gouw Leomeriche, Isloe en elders, waarvoor hij andere goederen van deze kerk terugontvangt, gelegen te Duiven, Didam, Groessen, Zeist, Leusden, Hees en Doorn, in levenslang gebruik en tegen betaling van cijns. “...villa Seist familias VI cum terris et edificiis earum,...” Ook in 838 schenkt Rodger aan de Maartenskerk de kerk van Duetingham (Doetinchem) alsmede land, gebouwen, bossen en waterlopen. Niet onmogelijk financiert Rodger de bouw van deze kerk, maar moet het godshuis zelf nog worden gebouwd. Eveneens in dit jaar een schenking aan de Maartenskerk van enkele goederen in vruchtgebruik, waaronder de villa's Loenen (Loenen, Veluwe) Zilven (nabij Loenen, Veluwe), Wagenwega (waarschijnlijk Wageningen), Werdupa of Mierdupa. Volgens de Universiteit van Antwerpen is Werdupa een onbe-

kende plaats op de Veluwe. De Utrechtse bisschop heeft de schenking van Rodger in 838 aangevuld met een lijftocht aan de Utrechtse kerk in Gruosna, Fumechara, Zeist, Liesduinen, Hees en Toren.

Over de persoon Rodger is niets bekend. Is hij dezelfde als Hrodger, één van de ondertekenaars van de schenkingen van Folcker aan het klooster van Werden in 855?

Zoals al opgemerkt wordt vrij algemeen aangenomen dat Hintingo in het zuidwesten van de Veluwe heeft gelegen. De grenzen zijn echter onbekend en de tekst is niet zodanig duidelijk dat Brakel en Dolder (beiden onder Wageningen) met zekerheid tot Hintingo kunnen worden gerekend. In een regest uit 1129 wordt gesproken over Hinsingo, maar deze streek ligt in de huidige provincie Groningen. (Zie onder hoofdstuk Doorwerth).

Gemeend wordt wel dat het in de akte genoemde *Uttalo* voor Otterlo zou staan, maar hoe waarschijnlijk is dat als Uddel in 790–793 *Uttiloch* wordt genoemd en Otterlo in de schenkingsakte uit 855 van Folcker *Ottarloun* wordt genoemd? Het 1150-jarig jubileum van Otterlo is gevierd in 2005.

Voorts schenken Walther en Richlint in 793 aan de Abdij van Lorsch een hoeve en gebouw in Uttiloch (*in Felaouua in villa uel marca Uttiloch hu bam*), en daarmee wordt Uddel bedoeld. Ook wordt dan een goed in *villa vel marca Appoldro* aan de abdij geschonken.

Burgsteyn oppert de idee dat Rodger betrokken kan zijn geweest bij de Veluwse ijzerproductie. Dat is is bepaald niet uitgesloten; veel frankische heren hebben zich daarmee bezig gehouden. Bovendien, als de zojuist genoemde Walther en Richlint hun schenking aan de abdij van Lorsch doen is *Appoldro* een in economisch opzicht bovenmodale plaats vanwege de lokale ijzerproductie. Als Uttiloch staat voor Uddel zou dat een kleine indicatie kunnen zijn, omdat Uddel en Apeldoorn in het gebied van de Veluwse ijzerproductie liggen.

Het lijkt geen twijfel dat in Herodna het in de Vroege Middeleeuwen opgekomen z.g. hof- of domeinstelsel – ook dominiaal- en mansussysteem genoemd – in zwang is. Immers, er is sprake van een omheinde hoeve, waarschijnlijk als versterkt centrum (vroonhoeve, sala) en er zijn hof-horigen. De hofstelsels liggen veelal aan een water, een beek of plas, soms als gracht om de verdedigingsmuur of –wal heen. Ze hebben een eigen grafveld en een eigen cultusplek en – later – vaak een kerkje op de plek van het grafveld of de cultusplek. De vroonhoeven staan gewoonlijk op een rechthoekig stuk grond, waarvan de grenzen nog heden te herkennen kunnen zijn.

In de schenkingsakte wordt de term *villa* gebruikt, wat in deze tijd betekent: groot landgoed, dat wordt geëxploiteerd vanuit een grote hoeve.

Verder valt op dat wordt gesproken van een kerk en niet van een kapel. Een parochiekerk (ecclesia) is een plek waar de sacramenten mogen worden bediend, een kapel (capella) is een plaats om te bidden, maar zonder de rechten van een parochiekerk. De kerk van Herodna is een gewijd godshuis, zeker van hout gebouwd en waarschijnlijk vrij klein van oppervlak. De fundamenteën zullen niet gemakkelijk te onderscheiden zijn geweest van die van een huis of een schuur.

De kerk is een eigenkerk geweest. Immers, Rodger is kennelijk vrij het gebouw te vervreemden. Het systeem van de “eigenkerk” bestaat al tijdens het pausschap van Gregorius de Grote en is vanaf het jaar 700 vrijwel overal in gekerstend West Europa aanvaard. Officieel wordt het systeem erkend in 826, tijdens het pausschap van Eugenius II; het zou nog eeuwenlang in zwang blijven. Iedereen kan een kerk bezitten: een klooster, een bisschop, privé personen, een koning. De eigenaars kunnen hun kerken, die soms ver buiten hun domicilies liggen, kopen, verkopen, ruilen, verbouwen en onder erfgenamen verdelen. Volgens Kuys is het systeem in het bisdom Utrecht tot in de 12e eeuw overheersend geweest, vrijwel exclusief zelfs.

Na de overdracht in 838 zal het godshuis waarschijnlijk als een binnen het bisdom geïntegreerde kerk zijn verder gegaan.

Wordt Herodna voor het eerst vermeld in 838, Renkum komt voor het eerst in de archieven voor in 968. Herodna wordt een villa genoemd, Renkum een curtis. Bestond Renkum al medio 9^e eeuw en – zo ja – was Herodna toen belangrijker dan Renkum? Hoe dat ook zij, het is aannemelijk dat Herodna een niet onbelangrijke plaats was op de Veluwe, wellicht geheel losstaand van Renkum. Herodna lijkt een plaats op de Veluwe, zoals b.v. Otterlo, Wolfheze of Reemst.

Ondergang van Herodna

Het is onbekend wanneer en waardoor Herodna is verdwenen. In de loop van de 9^e eeuw worden veel bossen gekapt, in de 10^e eeuw is het bijzonder droog en aan het einde van deze eeuw woeden er felle zandstormen op de Veluwe. Heidinga schrijft over de teloorgang van Oud-Kootwijk dat watergebrek en beginnende zandverstuivingen uiteindelijk – omstreeks het jaar 1000 – leiden tot het opgeven van de nederzetting. Hij meent dat deze teloorgang zich niet tot Oud-Kootwijk heeft beperkt, maar grotere delen van de Veluwe heeft geraakt.

Echter, gegeven het huidige (!) aantal tumuli in en om het beekdal, kunnen zandverstuivingen de oorzaak zijn geweest van de ondergang van het dorp? In het beekdal en op de hellingen ten zuiden van de Bennekomseweg kunnen grafheuvels zijn geweest, maar dat is thans niet meer vast te stellen, de toevallige vondst van een incidentele grafheuvel daargelaten. Onbekend is tot wanneer de kerk van Herodna heeft bestaan. In 1031 schenkt Meinwerk aan zijn abdij in Paderborn o.a. een vronhoeve met horigen. Gaat het hier om de vronhoeve van Herodna?

Maar, waarom zou Herodna niet door de Noormannen zijn verwoest? Het dorp ligt niet ver van de Rijn en is gemakkelijk bereikbaar vanaf de rivier, zoals elders in dit stuk uiteengezet.

Onderzoek

Tot op heden is geen specifiek onderzoek naar het vroegmiddeleeuwse Hintingo en Herodna gerapporteerd. In de weinige publicaties over Harten worden soms uitspraken gedaan die stoelen op het werk van cartografen (o.a. Thomas Witteroos, Nic. Geelkerck, Jan van Call). Echter, het werk van cartografen is niet steeds historisch betrouwbaar. Van Witteroos is bekend dat hij de artistieke vormgeving nog wel eens laat prevaleren boven de meetkundige nauwkeurigheid. Zijn métier was aanvankelijk schilder, maar hij werd cartograaf omdat hij als kunstenaar de kost niet kon verdienen. Vaak wordt het werk van de ene cartograaf gekopieerd door de andere. Ook is een cartograaf nog wel eens bereid meer rekening te houden met de belangen van zijn opdrachtgever dan met de realiteit in het veld. Dit blijkt b.v. uit een vergelijking van de ligging van de noordgrens van de heerlijkheid Doorwerth in 1602 en 1616. In 1602 ligt de noordgrens van de heerlijkheid Doorwerth ettelijke kilometers bezuiden het wildforstergoed en hof Wolfheze. In 1616 ligt deze grens aanzienlijk noordelijker, terwijl er “op de grond” niets is veranderd. Ook is b.v. de afbeelding van de kerk van Oud-Wolfheze door Witteroos (1570) en B. Kempinck (1616) bepaald niet waarheidsgetrouw, terwijl zij de kerk toch zelf hebben kunnen zien. De cartografie blijft in het onderstaande dan ook buiten beschouwing.

In de 19^e en de 20^e eeuw hebben meerdere geïnteresseerden – professionals en hobbyisten – Harten bezocht, er allerlei scherven aangetroffen, er over gerapporteerd, maar zonder onderzoek te doen. Genoemd worden: Janssen (1839), Heldring (≈ 1842), Pleyte (1875), Koeslag (1935) en Oosting (1940). Het eerstbekende veldonderzoek is dat van Braat (1938), gevolgd door onderzoeken van Huisman (1978) en Neefjes (1991).

Het onderzoek van deze auteur heeft zich gericht op de literatuur en bestaat verder uit een analyse van een drietal veldstudies.

- Literatuuronderzoek

Aan het beperkte archiefmateriaal zijn de volgende notities te ontleen:

- > Voor de kerk van Harten geeft Roorda van Eysinga in zijn boek op een min of meer schematische kaart de volgende locatie: 500 á 600 m ten noorden van de Bennekomseweg, op de oostelijke oever, in het dal of op de helling. Maar op de los bijgevoegde kaart wordt de kerk niet vermeld, wel een vroegmiddeleeuws centrum (kerk, klooster, kasteel) op de westelijke oever, ter hoogte van de plek van het latere kasteel Grunsfoort
- > Oosting placeert de kapel noordelijk in het dal, *nl. ter hoogte van den Kwadenoord* en hij zegt dat hij het begeleidende aardewerk en bouwstenen terug vond. De kapel is volgens hem waarschijnlijk op een oude heilige plek geplaatst; bij de kapelleheuvel – met een aeneolithisch karakter – vindt hij klokbeckerscherven
- > Bakker vermoedt dat de kapel heeft gestaan op de steile helling, juist ten oosten van het Everwijnsgoed, dicht achter de Keijenberg
- > De kerk heeft niet gestaan op het door mensen opgeworpen heuveltje naast de beek (de Molenbeek) op Quadenoord
- > Er is geen bewijs gevonden dat op het St. Jansheuveltje in *het Broek* een kapel heeft gestaan. Overigens, de verhoging heeft zijn naam vermoedelijk te danken aan het kapittel van St. Jan. De Utrechtse bisschop heeft in de 9e eeuw meerdere goederen in Wageningen en omstreken en heeft dit kapittel daarmee begiftigd (stipendium).

- Naamonderzoek

Onduidelijk is of de algemeen geldende mening dat de namen Hintingo en Herodna slechts éénmaal *in originali* voorkomen op onderzoek stoelt of juist niet. Om die reden zijn de beide namen alsmede een groot aantal mogelijke varianten systematisch en vrijwel continu meegenomen bij de screening van de meeste van de bronnen, die in de onderzoeksperiode zijn doorgenomen.

- > Landsnaam

De volgende namen zijn onderzocht:

Endingo, Entingo, Hendingo, Hentingo, Hindingo, Hintingo, Hyndingo, Hyntingo, Huendingo, Huentingo, Hundingo, Huintingo, Indingo, Intingo, Undingo, Untingo, Yntingo.

Van den Bergh vermeldt nog de schrijfwijzen Huintingo, Huetigo, Hintingoe en Hincingoe; die zijn in dit onderzoek niet elders aangetroffen.

> Dorpsnaam

In toponymen staat *harde* voor stevige bodem, harde zandgrond: b.v. 't Harde en Harderwijk. *Harten*-namen komen ook elders op de Veluwe voor: b.v. *Hartensberg* bij Otterlo en de *Hartensche Molenbeek* bij Vaassen, Hertenbosch (bij Hoenderlo), Harskamp (?), Hartenhulberg ten noorden van Terlet.

Niet onmogelijk heeft de naam Herodna kunnen evolueren in Herdna en Herten, welke laatste naam in de Late Middeleeuwen is gebruikt. Ook Hurten, Hirten (Hyrtten) is toen gebruikt, gevolgd door Harten vanaf het einde van de Late Middeleeuwen. Kan de naam Herodna afkomstig zijn van de persoonsnaam Rodger? Vaak wordt aan het begin van namen die met een R (of L) beginnen een H geplaatst, Hrodger, Hrodna.

Onderzocht zijn:

Hardna, Harten, Hartna, Haru, Harud, Harudino, Hartum, Hasten, Hastum
Herodna, Herdna, Heerten, Heertum, Herten, Hertna, Hertum
Heesten, Heestum, Hesten, Hestum
Hirten, Hirtum, Hyrdna, Hyrten, Hyrtna, Hyrtum
Huerdna, Huerten, Huertna, Hurten, Huertum, Hurtum

Van den Bergh vermeldt ook Heorodna en Houdna; deze zijn in dit onderzoek niet elders aangetroffen.

> Persoonsnaam

Onderzocht:

Hrodgar, Hrodgarius, Hrodger, Rodgar, Rodgarius, Rotgarius, Rodger

> Beeknaam

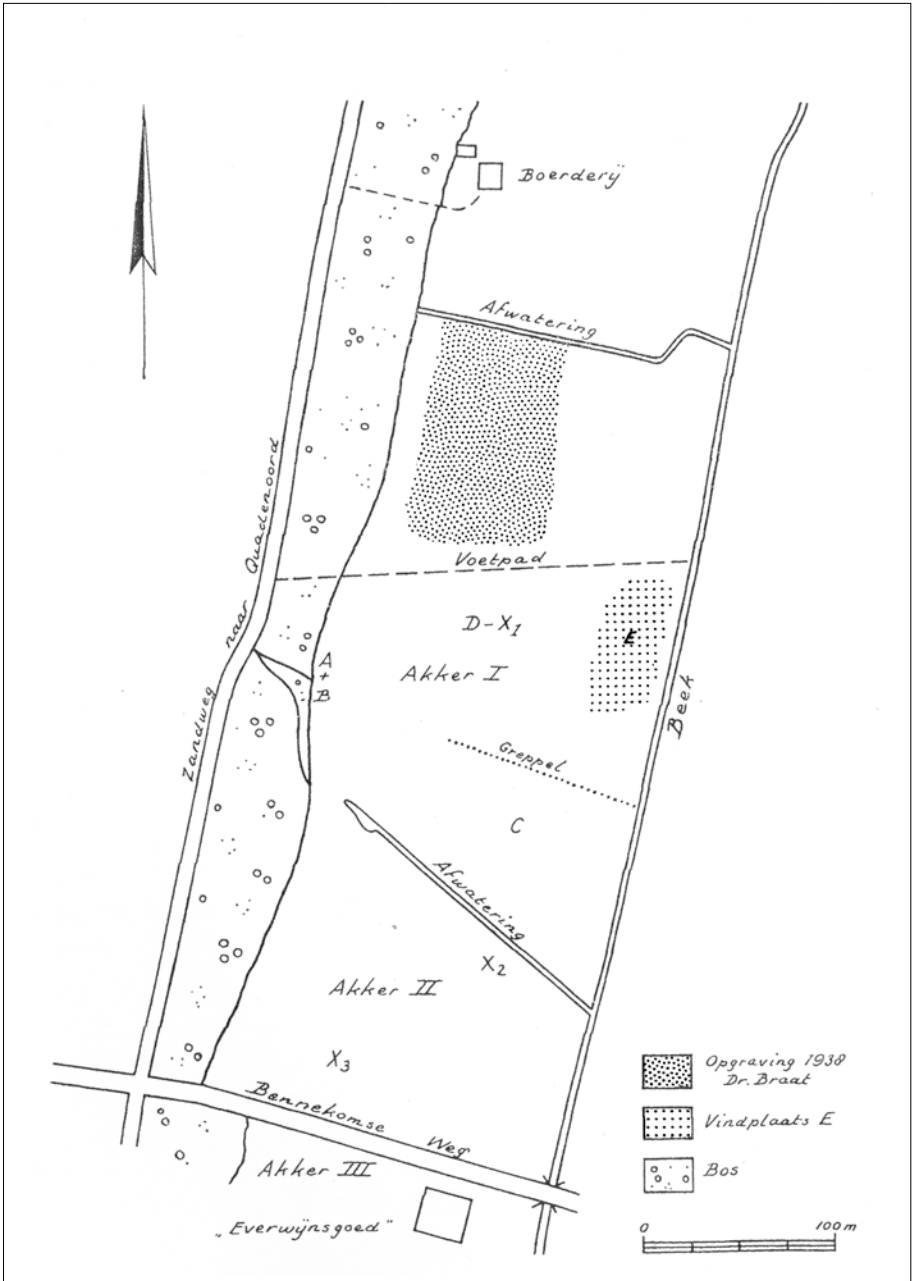
Niet bekend.

• Veldonderzoek

Tot op heden is over drie veldstudies gerapporteerd en wel door Braat in 1938, Huisman in 1978 en Neefjes in 1991. De conclusies uit deze studies worden nu eerst hier vermeld, waarbij te bedenken is dat het doel in dit artikel is bewijzen en/of aanwijzingen te vinden voor bewoning van het gebied in de 9^e eeuw.

> Studie van Braat

Zijn onderzoeksgebied is ruim 8000 m² groot, ligt benoorden de Bennekomseweg en grenst met de noordzijde aan de tweede afwatering. Hij treft aan scherven van vroege kogelpotten (9^e – 10^e eeuw), een waterput (rond, uitgeholde boomstam) uit de Karolingische tijd en constateert dat enkele primitieve houten huizen waarschijnlijk uit de Germaanse tijd dateren. Het aantal huizen is niet te bepalen.

Afbeelding 7; De onderzoeksterreinen van Braat in 1938 en Huisman in 1978
Bron: J. Huisman

> Studie van Huisman

Hij verdeelt zijn onderzoeksgebied in drie akkers. Akker III grenst aan de zuidkant van de Bennekomseweg; omdat hier geen vondsten zijn gedaan wordt deze akker buiten beschouwing gelaten.

De akkers II en I liggen aan de noordzijde van de weg en beslaan een gebied van ≈ 12 ha. Op Akker II doet hij oppervlaktevondsten van merovingische/karolingische scherven, alhoewel veel minder dan in Akker I. In een proefput op Akker II treft hij ijzerslakken en vroegmiddeleeuws aardewerk aan.

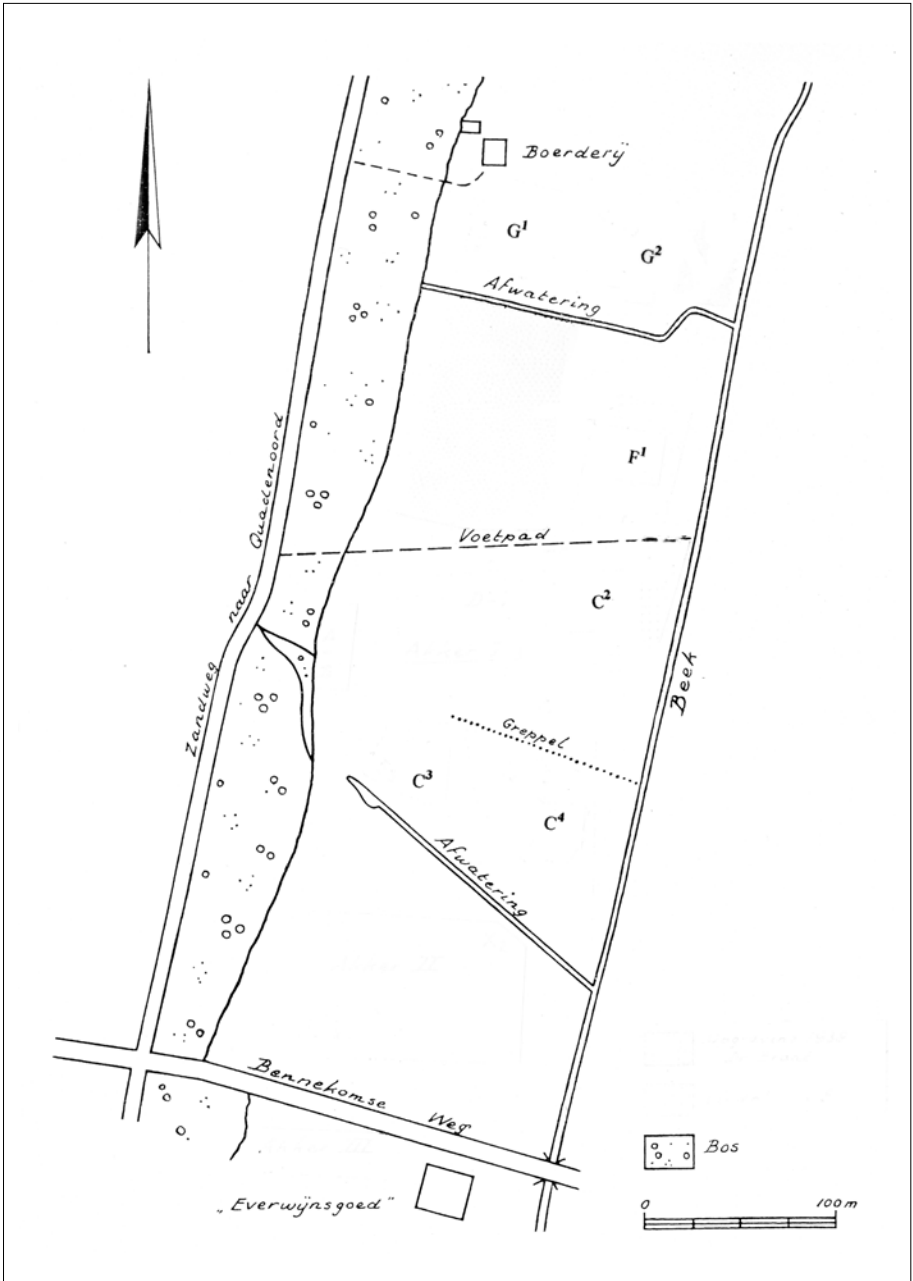
Op Akker I vindt hij op C en D merovingische en karolingische scherven als oppervlaktevondsten. Op D worden vervolgens in elk der vijf gerealiseerde proefputten merovingische en karolingische scherven aangetroffen. Op E laat-middeleeuws aardewerk.

> Studie van Neefjes

Neefjes heeft zijn onderzoeksgebied ingedeeld in percelen, die of “systematisch” of “steekproefsgewijs” zijn onderzocht. In dit werk wordt uitgegaan van de systematisch onderzochte percelen. Deze blijken uitsluitend te liggen in het beekdalgebied tussen de Bennekomseweg en het oost–west lopende pad door het dal ter hoogte van Hoog Erve. Dit gebied heeft hij ingedeeld in 17 percelen met een totale oppervlakte van 14,7 ha. In 13 daarvan – totale oppervlakte 10,5 ha – treft hij 274 scherven aan uit de 10^e–11^e eeuw, gemiddeld 21,1 scherf per perceel.

Aangezien hier alleen van belang zijn de percelen met het hoogste aantal gevonden scherven uit de 10^e–11^e eeuw worden de percelen geselecteerd met een bovengemiddeld aantal scherven en wel als volgt:

Perceel	O = Oppervlakte (ha)	N = aantal scherven 10e - 11e eeuw	N:O
C2	0,9	83	92,2
C3	1,1	46	41,8
C4	0,9	39	43,3
F1	0,6	24	40,0
G1	0,8	30	37,5
G2	0,8	20	25,0

Afbeelding 8; De onderzoekspcelen van Neeffes op de situatieschets van Huisman

Konklusies

De detail-conclusies die aan de beschreven onderzoeken zijn te verbinden luiden als volgt:

- > De namen Hintingo en Herodna komen slechts een maal voor in oorspronkelijk, schriftelijk werk. Géén van de gegeven mogelijke schrijfvarianten leidt tot een match met Hintingo en Herodna
- > De betekenis van *Harudino* is van toepassing op de omgeving van het beekdal
- > Er is vroegmiddeleeuwse bevolking geweest in het dal tussen de Bennekomseweg en de meest noordelijk gelegen afwatering en wel aan de westzijde van de beek. Binnen dit gebied zijn de gronden tussen de beide afwateringen in de Vroege Middeleeuwen het meest intensief gebruikt
- > Van de 39 tumuli liggen er 5 bezuiden de Bennekomseweg; ten noorden van deze weg 21 tumuli in het middenstuk, precies het stuk waarvan is aangetoond dat het in de Vroege Middeleeuwen bewoond is geweest volgens Braat, Huisman en Neeffjes en 13 in het bovenstuk, de bovenloop van de beek
- > De locatie van het kerkje is niet vastgesteld
- > Onbekend is waardoor en wanneer Herodna is verdwenen.

De hoofdconclusie moet luiden dat tot op heden geen bewijs is gevonden voor de aanname dat Herodna de voorloper van Harten zou zijn.

Zoektocht naar de locatie

Dit werk lijkt niet compleet zonder een poging de locatie van het dorp dan wel de hoeve, de kerk of een graf- of cultusplek nader te duiden. Niet onmogelijk hebben de door Braat gevonden primitieve houten huizen tot Herodna behoord. Wellicht gaat het hier dan om de behuizingen van de horigen. Deze huizen hebben in het beekdal gestaan en dat feit is consistent met het gegeven dat hofstelsels bij voorkeur nabij een waterloop zijn gevestigd.

Om dezelfde reden zal de vronhoeve ook in het beekdal hebben gestaan. De woning van de vronheer zal zeer waarschijnlijk op enige afstand hebben gestaan van die van de horigen. Verder is het logisch te veronderstellen dat de hoeve verder stroomopwaarts heeft gestaan, al was het alleen maar om een kortere bovenloop te hebben en dus minder kans op interrupties in de watervoorziening in geval van oorlogsomstandigheden. En tenslotte: is het redelijk aan te nemen dat de hoeve ver van de kerk verwijderd zal zijn geweest?

Hoe zit dat met de kerk?

Het lijkt zinvol toekomstig onderzoek op dit gebouw te richten, ook al zullen de restanten, de sporen of de schaduwen daarvan weinig afwijken van die van een huis. Maar, terwijl een huis “overal” kan staan, geldt dat nu juist niet voor een kerk.

Zoals hiervoor aangegeven zal de kerk niet in het dal, maar eerder op een helling hebben gestaan. En mogelijk zelfs op een terp op de helling. En in de nabijheid van een kruising van wegen en goed zichtbaar vanaf omliggende grafheuvels. Een aanwijzing voor de aanwezigheid van een germaans cultus- of begraafveld zal een sterke indicatie zijn voor de locatie van een voormalige kerk. Ook de restanten van een geïsoleerd staande woning kunnen indicatief zijn voor de aanwezigheid ooit van een kerk. Ten slotte zal de kerk niet al te ver verwijderd zijn geweest van de beek. Gemeend wordt wel dat de kerk in een hofstelsel vaak binnen de verdedigingswal of -beek heeft gestaan. Zou dat altijd zo zijn, dan zou de kerk van Herodna in het dal hebben gestaan, hoogstwaarschijnlijk op een terp.

Het dalgebied ten zuiden van de Bennekomseweg kwalificeert zich niet voor onderzoek. Het is te veel gebruikt – vergraven – in de loop der tijden en er zijn (te) weinig grafheuvels. Echter de dalhellingen aan de oostzijde van het dal aldaar zouden wel voor onderzoek in aanmerking komen, maar – gelet op het beperkte aantal tumuli en wegen – niet in eerste instantie.

Ook het dalgebied stroomopwaarts vanaf de Bennekomseweg – zeg tot de noordgrens van G1 en G2 van Neefjes – komt niet meer in aanmerking voor onderzoek.

Het dalgebied ten noorden daarvan tot voorbij Hoog Erve kwalificeert zich weer wel voor onderzoek. En dat geldt ook voor de hellingen vanaf de Bennekomseweg tot voorbij Hoog Erve.

Dan zijn er de rentmeestersrekeningen over 1333/4 betreffende novale tienden, (tienden over nieuw ontgonnen gronden). Daarin wordt gewag gemaakt van *parochia Wlfhazen, Redinchem et Harten*. De buurschappen Renkum en Harten zullen toch wel op enige afstand van elkaar hebben gelegen. De kerk van Renkum zal op enige, korte afstand van de Rijn hebben gestaan en dan is het niet onlogisch aan te nemen dat Harten in het noordelijk deel van het dal – zeg nabij Hoog Erve – heeft gelegen. De buurschappen van Heelsum en Wolfheze van het gelijknamige kerspel waren ca. drie hemelsbrede kilometers van elkaar verwijderd.

Deze afstand komt redelijk overeen met de hemelsbrede afstanden tussen de vijf middeleeuwse parochiekerken die langs de zuidelijke Veluwezoom liggen, Arnhem, Oosterbeek, Wolfheze, Renkum en Wageningen.

Kortom, de te onderzoeken gebiedsdelen liggen:

Vanaf Bennekomseweg	Dalgebied	Dalhellingen
Ten zuiden van de weg	Nee	Ja, oostzijde
Ten noorden van de weg	Ja, noordwaarts vanaf een punt 500 m vanaf de weg	Ja, oostzijde

Vervolgens lijkt het logisch het gebied rondom de kop van het dal in het onderzoek te betrekken.

Daarvoor zijn geen specifieke argumenten aan te dragen, alleen de wetenschap dat dit gebied – zeg tot aan de spoorlijn – nog nimmer grondig is onderzocht, terwijl daar gebiedsafbakening en samenkwamen van thans onbekende grondeigenaren en kruispunten van wegen:

- In de prehistorie wordt het gebied al bewoond, getuige de grafheuvels. Maar er zijn daar ook “celtic fields” geweest, raatakkers; rondom de kruising van de A12 met de spoorlijn liggen uitgebreide complexen van raatakkers.
Ze dateren van voor onze jaartelling. De grond levert dan weinig op en om de gewassen te beschermen tegen weersomstandigheden (stuifzand) worden wallen opgeworpen en beplant met struiken. De wallen kunnen meters breed zijn en tot 1 m hoog. Op de raatakkers wordt landbouw bedreven, maar wordt ook vee gehouden en er worden boerderijen gebouwd. De voedselopbrengst van een geheel complex is voldoende voor 3–5 families. De akkertjes worden in beperkte oppervlakte per boerenbedrijf aangelegd. Na uitputting van de bodem wordt de boerderij verplaatst en worden nieuwe akkers aangelegd. Op die manier breidt het complex zich steeds verder uit. Nederzettingen zwerven als het ware door het Celtic field. De oude akkers laat men decennia lang braakliggen. Soms worden delen opnieuw in cultuur genomen, door eerst de ontstane vegetatie plat te branden en vervolgens met de hand de zodenlaag te verwijderen. In de tweede helft van de Middenromeinse tijd (100–300) wordt de keerploeg uitgevonden. Hiermee is de boer in staat om veel zwaardere, lemiger grond te bewerken. De raatakkers worden daarna verwisseld voor de vruchtbaarder gronden bij de beekdalen.
- In de Laatromeinse tijd (300–500) en mogelijk eerder zal de Veluwe ijzerproductie zijn opgekomen.
- In dit gebied ligt het al genoemde knooppunt van belangrijke wegen. Op dit punt hebben de vroegmiddeleeuwse (ijzer-)vrachtvoerders de keus gehad zich op te splitsen naar de Rijn te Arnhem, bij de Duno of bij Rijnwijk. Het zou dan aannemelijk zijn dat Rodger op deze kruising zijn domicilie heeft gehad en dat temeer

als hij in Uttalo betrokken is geweest bij de ijzerproductie. Hij lijkt een fijne neus te hebben voor het kiezen van strategisch goed gelegen vestigingsplaatsen: de al genoemde plaatsen Doetinchem, Doorn, Zeist en Leusden liggen alle aan belangrijke, doorgaande wegen. Bovendien is het bepaald gebruikelijk een kasteel, een versterkte woonplaats, een veldschans, een kerk te vestigen op strategisch belangrijke plaatsen.

- Ten noordwesten van de dalkop ligt ook het noordelijk deel van het Moftbos. Dit wordt genoemd in een overeenkomst van 18-12-996 tussen Otto en het echtpaar Balderik/Adela, waarin wordt geregeld dat zij de *Moffet* teruggeven aan het Eltener St. Vitusklooster.

Tenslotte nog deze opmerking bij wijze van een *pro memorie*:

Gemeend wordt wel dat de marken langs de Rijn en Yssel de vorm hebben van vrij smalle stroken, die vanaf de rivier landinwaarts lopen en óók dat Harten en Wolfheze zijn voortgekomen uit oude (hof)marken. Deze term wordt ook wel gebruikt voor vronhoeven. Medio 16^e eeuw is de noordelijke begrenzing van de parochie van Renkum bijna rechthoekig van vorm. Is er een relatie met het gegeven dat de gronden van de vronhoeven gewoonlijk rechthoekig waren?

BELANGRIJKSTE BRONNEN

Auteurs

Bakker, S. e.a.

Historische wandeling Harten, 1991

Beek & Cooman Cultuurhistorie

Cultuurhistorisch onderzoek Doetinchem Oostelijke Randweg, 2008

Bergh, L.P.C. van den

Handboek der Middel-Nederlandsche geografie, 1852

W. Blécourt e.a

Kwade mensen: Toverij in Nederland, Uitg. P.J. Meertens Instituut van de K.N.A.W.
ISBN 90-70389-11-8

Borman, R.

Archeologie in Gelderland. Uitg. Terra Zutphen, ISBN 90-6255-090-8

Braat, W.C.

Een onderzoek naar de middeleeuwschen buurtschap Harten op het landgoed Kwadenoord
in: Oudh.kundige Mededeelingen, R.M.O. Leiden, 1940

Burgsteyn, P. Czn e.a.

Bomen over Renkum, deel 2, 2008

Heidinga, H.A.

Mens en klimaat in de droge tiende eeuw, Leidschrift, jrg. 21, nummer 1, april 2006
De Veluwe in de vroege middeleeuwen; aspecten van de nederzettingsarcheologie van
Kootwijk en zijn burens

Heussen, F.H.L. van e.a.

Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde provincien, 1726

Huisman, J.

Brief van 14-06-2007 aan de auteur
Archeologische vondsten in de buurtschap Harten bij Renkum
in: Westerheem, jrg. 27, nr. 6, DEC/1978

Jager, S. e.a.

Archeologische parels van de Veluwe

Jansen, H.

Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2008

Kos, A.

Machtsstrijd in Hamaland. Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis nr. 5.

Kuys, J.

Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht, ISBN 90 5625 172 4

Nauta, F.

Fokke's Homepage en emailwisseling begin december 2010

Neefjes, J.

Harten, een literatuur- en kaartstudie, 1990

Harten, een verdwenen buurschap op de Veluwe bij Renkum, 1992

Oosting, W.A.J.

Bodemkunde en bodemkartering

Palmboom, E.N.

Het kapittel van St. Jan te Utrecht, ISBN 90-6550-267-X

Roorda van Eysinga,

De Veluwezoom, ≈ 1949

Schaafsma, R.

Nieuwsbrief Zuid-Veluwse beken, Waterschap Vallei & Eem

Cultuurhistorie van de beken op de Zuid-Veluwe, 2003

Schmitt, J.C.

Bijgeleef in de middeleeuwen. Uitg. Sun Nijmegen; ISBN 90-6168-445-5

Schuyf, J.

Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden

Kaarten

De Veluwezoom met kaart, N.P.H.J. Roorda van Eysinga

Stafkaart Zuid-Veluwe en Veluwezoom, westblad, Uitg. Dwarsstap Nijmegen, 1993

Topografische kaarten 39F en 40A

Diverse naslagwerken

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Verhulst

Barneveldse Kronieken, 8^e eeuw

Geldersse Geschiedenissen, A. van Slichtenhorst

Gelre: Oude wagen op de Veluwe, Historische plattegronden van Nederlandse steden in Gelderland, dl 81.

Landschappelijk Nederland, H.J.A. Berendsen 2008

Nederland in de prehistorie, Uitg. B. Bakker, 2005, ISBN 90 351 2484 7, waarin Heuvels voor de doden van E. Drenth e.a.

Otterlo de poort van de Veluwe, Otterlo's Belang

Rh.-Westphäl. Diplomatische Codex/Alte u. neue Erzdiözese Köln, A.J. Binterim e.a., 1830

Diverse sites

Bertsgeschiedenissite

Geocoaching: Raatakkers

Werken, Historisch Genootschap Utrecht

Wikipedia

HEELSUM

VARIA

Naam De naam zou oorspronkelijk betekenen heem van de persoon Hele. Um is een verbastering van heem, dat van frankische oorsprong is.

Nederlandse Plaatsnamen, Uitgave Prisma, 1995. G. van Berkel e.a.

Probleem is echter dat de persoon Hele tot nu toe niet is getraceerd/geïdentificeerd. Maar kunnen de letters s en l van plaats zijn verwisseld en – zo ja – zou de naam dan afkomstig kunnen zijn van Heslem uit het Germaanse hasla voor hazelaar en haima voor woning?

M. Gysseling, Toponymisch Woordenboek 1960.

De naam zou dan al heel oud zijn – zeg Vroege Middeleeuwen of eerder – terwijl er ook schrijvers zijn die menen dat de naam juist relatief jong is, zeg Late Middeleeuwen. Volgens Van den Bergh zou met Heslem of Haralem de plaats Haarlem kunnen zijn bedoeld; Heslemaholte zou dan ws. Haarlemmerhout zijn.

Handboek der middelnederlandsche geographie, L.P.C. Van den Bergh, 1852.

1015 Gemeend wordt wel dat de (een) voorlopernaam van Heelsom – Helessem – voor het eerst in de archieven voorkomt in het jaar 1160. Dit is niet waarschijnlijk in het licht van de volgende tekst uit 1015: Ein freier Mann, Cuono, gibt dem Bisschof Meinwerk sein Holz zu Are, seitdem Conenbusch genannt und ein anderer das Mühlwasser zu Helessem. Aan deze tekst is toegevoegd het volgende: Cuono, ein Ministerial der Kirche zu Paderborn, verpflichtet sich, anstatt des Zehenten von seinem Gute zu Adanun, zu einer festen Getraiderente in die Villication Silikensothe

G. van Berkel e.a., Nederlandse plaatsnamen. Regesta historiae Westfalia: accedit codex diplomaticus.

Een ministeriaal was in de Middeleeuwen een persoon van onvrije afkomst aan wie een belangrijke post in bestuur en leger werd toevertrouwd.

Het hier vermelde Regesta historiae Westfaliae is een z.g. Full text uitgave van Google. De originele versie is nog niet getraceerd en daarom kon deze tekst – waaronder vooral de veldnamen – tot nu toe niet elders worden geverifieerd.

De plaatsnaam is – ondanks meerdere schrijfwijzen – steeds herkenbaar gebleven: Helessem in 1160, Heesem in 1309, Helzem < 1501, Heelsom in 1434, Helsen in 1554 en Heylsom in 1625.

- 1309 april 17
 Hugo de Heelsem geeft al zijn goederen aan zijn zoons Costuinus en Theodericus in ruil voor een jaarrente van 30 pond, het behoud van alle cijns in geld, het vrije bezit van een hoeve in het Hertenerbos en van een hoeve in het Heelsemerbos, een paard met tuig en ruif en de bijenzwerm Hierbij wordt ter verzekering van de jaarrente een borgstelling geregeld.
Regestenlijst Schepen-kist-oorkonden, R.A.D. Renting, 1952.
- 1340, april 11
 Notaris N.N. instrumenteert dat Woltherus gezegd Ghyse, burger te Arnhem, vermaakt heeft aan de vicarissen der parochiekerk aldaar een rente van ½ mark brabantisch 's jaars, gaande uit zijn goederen te Heelsem, voor het houden van zielsmissen.
Gelders Archief.
- 1346, april 23
 Blijkens een oorkonde heeft Steuen van Heelsem in bezit het goed te Halle, gelegen in het kerspel van Bernichem (= Bennekom).
Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 2e deel, I.A. Nijhoff, 1833.
- < 1409, juli 23
 De tienden tot Hirten (Harten) ende de tienden tot Heelsem in Velu, mit allen horen toebehoeren. Dirc, here van Lienden. Lysbeth, dochter heren Jans, here van Lyenden, vrouwe van Hoekelem ende van Millingen, overmits dode Dircs, here van Lienden.
Stichtsche, Gaasbeeksche en Overysselsche leenen, gelegen in Gelderland.
- Frederic, bisschop to Utrecht, beleent Elysabeth, dochter van wijlen heer Jan, heer van Lienden en van der Lede, na doode van haar broeder Dirc, heer van Lienden, van Duffel en van der Lede, met de Rotttienden in de Mersch, de tienden te Hirten en die te Heelzem op de Veluwe.
Gelders Archief.
- 1431, augustus 24
 Sweder, bisschop te Utrecht, beleent heer Johan van Ghymmenich, ridder, met de tienden in de Mersche, te Hirten en te Heelsem in Veluwe, hem aanbestorven van zijn moeder J. van Lyenden.
Heren en Graven van Culemborg, regesten.

- 1434, juni 28
Roedolph, bisschop tot Utrecht, beleent heer Johan van Ghymmknich, heer tot Vysschel, ridder, met de Rott-tienden in de Merssche, de tienden te Hyrt en te Heelsom in Velouwen, hem aanbestorven van zijn moeder Johanna van Lienden, wie ze aanbestorven waren van haar broeder Deric van Lienden.
Heren en Graven van Culemborg, regesten.
- 1461, maart 18
David van Bourgoinden, bisschop van Utrecht, beleent, na opdracht door heer Johan van Gymmenich, ridder, Gerairdt, heer tot Culenborch, met den Rotttiend en de tienden te Hirten en te Heelsom in Veluwe.
Gelders Archief.
- 1474, juni 6
Willem van Rijswijck, bastaard, erkent overgedragen te hebben aan Gerart, heer tot Culenborch etc., den Brenter in Velperbroick, groot 6½ morgen, 4 schaarweiden in Heelsemmerbroick en het hooge land op Heelsemmerberch, geheeten het Hynsberchse land.
Heren en Graven van Culemborg.
- 1478 Willem van Rijswijck draagt aent clooster van Redinchem op een stuck lants gelegen inde buirschap van Harten, geheyten Hemken Essen-zoons hoffstede, zynde een tinsgoet joncker van Wische, met eener zyde aen erve des cloosters, metter andere zyde aen erve der vrouwen vanden Dorenweert.
Cartularium van het O.L. Vrouweklooster te Renkum, J.J.T.M. Tersteeg e.a., 1992.
Zie ook onder Grunsfoort.
- 1481, april 17
David van Bourgoenden, bisschop van Utrecht, beleent Jasper, heer tot Culenborcht etc. na doode van zijn vader Geryt, met het gericht, het personaatschap en de kerkgift te Schalckwiick, de Steenweert onder Honswiick, een hofstad te Riiswiick met 40 morgen land, den Rotttiend in de Marsch en de tienden te Hertem en Heelsem op de Veluwe.
Heren en Graven van Culemborch.

DOORWERTH

NOTITIES BIJ DE VAN DORENWEERDS (1)

De huidige naam van het dorp is pas sedert het einde van de 18^e eeuw in gebruik. Deze schrijfwijze is ingevoerd door de engelstalige eigenaren van het goed uit het geslacht Bentinck.

Over de oorspronkelijke naam – Dorenweerd – is niet meer bekend dan dat deze voor het eerst in de archieven voorkomt in het jaar 1260, wanneer de dan waarschijnlijk nog houten burcht van Berend Van Dorenweerd door Sweder Van Vianen in brand wordt gestoken. Onder Hendrik Van Dorenweerd wordt het kasteel geheel of deels herbouwd – er is sprake van een *voorburcht* – en in 1280 opnieuw belegerd, bezet en geplunderd, ditmaal door de heer van Baer, die gronden heeft in Oosterbeek.

Gemeend wordt dat de eerste bewoners van de burcht zich Van Dorenweerd noemden naar de waterrijke plaats (waard of weerd: een stuk vlak land, geheel of deels omgeven door rivieren) waar het slot in de 13^e eeuw heeft gestaan.

Dat is niet onmogelijk. “Waardnamen” komen sinds de 12^e eeuw in het Nederlandse rivierengebied voor. Grote waarden zijn o.a. de Alblasserwaard, de Bommelerwaard, de Lopikerwaard en de Hoeksche Waard. Plaatsnamen als Dodewaard, Weert, Weerde, Hoge Weerd verwijzen ook naar een waard of weerd in een rivier.

Maar het bezwaar is wel dat deze uitleg een vroegere datering dan de 12^e zonder enig argument uitsluit. Bovendien wordt het *doren* of *doorn* onverklaard gelaten. Gemeend wordt wel dat daarmee *doornstruik* wordt bedoeld.

Opvallend is dat de naam Dorenweerd grote overeenkomst vertoont met de naam Toornwerd, een dorp in de gemeente Loppersum, Groningen.

Dit Toornwerd komt omstreeks het jaar 983 voor als *Thornwrdrh* in een cynsregister van het klooster van Werden. In de 10^e/11^e eeuw komt de plaats voor als *Thornuurd*. (De dubbele *u* staat soms voor een *w*, ook komt voor *vurd(h)*).

Andere schrijfwijzen voor het Groningse dorp zijn geweest o.a. Doornwert, Toornwert, Dorenwert en Dornwert. Verder is er de Doornwerder-Maar geweest, een gegraven water tussen Doornwert en Uithuizen.

De vraag is of het Gelderse Dorenweerd op enigerlei wijze is te relateren aan het Groningse Toornwerd. In de Middeleeuwse praktijk zouden beide namen gewoon naast elkaar zijn gebruikt ter identificatie van één en hetzelfde dorp.

De beginletter T van de Groningse naam kan gemakkelijk zijn overgegaan in de D van de Gelderse. Dat is bepaald niet ongewoon in de Middeleeuwen: zo was Drie (bij Ermelo) in de Vroege tot Volle Middeleeuwen *Thri* en Doornspijk heette ooit *Thornspiic*.

“Werd-namen” komen in het Groningse frequent voor, zeer aanzienlijk vaker dan in het gebied van de Nederrijn in de 13^e eeuw. Wat bij de naam Toornwerd opvalt is het consequente gebruik van het achtervoegsel *wert*; echte nederzettingsnamen met *-werd* dateren uit de Vroege Middeleeuwen.

Het *werd* in Toornwerd kan echter (ook) betekenen *wierde*, een kunstmatige heuvel, opgeworpen om bij hoogwater en droge plek te hebben. Zij komen voor langs de gehele kust van de Waddenzee. *Wierde* komt vooral voor in de provincie Groningen. (De friese term is *terp*). Volgens een verslag uit het begin van de 19^e groeien er dan nog steeds doornen op de *wierde* van Toornwerd. In dit onderzoek zijn geen *wierden* gevonden langs de Veluwe Rijnsoever.

Wat is er verder bekend over dit Toornwerd?

De plaats ligt in het middeleeuwse Hunesco, dat ook bekend staat als Hunesgo, Hunsingo en Hinsingo en nog vele andere schrijfwijzen: go of gouw aan de Hunze (Reitdiep).

De missionaris Liudger heeft in Hunesco en omgeving gewerkt en heeft er schenkingen gekregen, zoals later ook het door hem gestichte klooster van Werden. Dit ontving in 855 uit het gebied van Hunesco en omgeving belangrijke giften. De monniken van Werden zijn wel bekend op de Veluwe en in Oosterbeek en omgeving; zij zijn hoogstwaarschijnlijk betrokken geweest bij de bouw van het kerkje in Benedendorp, zie elders in dit werk onder Oosterbeek.

Een andere schrijfwijze wordt ook gebruikt in de 9^e eeuw, wanneer het klooster van Fulda een schenking ontvangt in Middelstum, *in pago Hunergewe*. De kloosters van Fulda en Werden hebben in de 10^e tot in de 12^e eeuw hoogstwaarschijnlijk geen goederen en rechten gehad op de Zuidzoom.

De naam Hunesco komt in dit onderzoek voor het eerst voor in een regest van 03-08-970. Hierin bevestigt Otto I *dem kloster Elten auf bitte des grafen Wichmann die von demselben geschenkten güter zu Elten, Vairnen, Voorthuysen (bei Hüthum), Emmerich und an 13 andern genannten orten, sowie allen zum teil aus königsgut stammenden besitz desselben in den 4 grafchaften **Hunesca**, Fivelga, Merime (Merimemirme), Midage (namen verderbt)*

Wordt de plaatsnaamentelling van dit regest vergeleken met de plaatsnamen in de

tekst van de akte, dan is Renkum één van de 13, aangenomen dat Redinghem en Ridi-chem identiek zijn aan Renkum.

De graafschappen Fivelga, Merime en Midage liggen in de nabijheid van of grenzen aan het graafschap Hunesca.

Op 18-12-996 – na de totstandkoming van een overeenkomst tussen keizer Otto III en Adala Van Hamaland en Balderik – bevestigt Otto de details aan het stift van Elten. Het blijkt dat er een tribuut (census, cijns, schatting) uit de *Grafschaften Hinsingo (Hunesgo), Fivelgo, Marne (Merma) und Middag* aan het stift toevalt.

Op 25-04-1057 beleent Heinrich IV de aartsbisschoppelijke kerk van Hamburg–Bremen *die Grafschaft in den Gauen Hunesgo und Fivelgo nebst allen Gerechtsamen und Einkünften mit dem Recht zu freier Verfügung zum Nutzen der Kirche und gestattet dem Erzbischof daselbst die Errichtung zweier Märkte zu Winsum und Garreweer, für welche er Zoll zu Wasser und zu Lande, Münzrecht und Gerichtsbarkeit verleiht.*

Echter, het tribuut dat Elten uit de graafschappen ontvangt blijft gehandhaafd, zoals blijkt uit een beslissing van Lothar III op 10-04-1129: *Lothar bestätigt dem von Graf Wichmann gestifteten Kanonissenstift St. Vitus in Elten den von seinem Vorgänger Otto III. verliehenen kaiserlichen Schutz, die Freiheit der Stifte Essen, Quedlinburg und Gandersheim und die von Balderich, dem Gemahl von Wichmanns Tochter Adela, restituierten Güter; und zwar Elten, Vahnum (Furnon), Voorthuizen, je die Hälfte von Emmerich, Kleverhamm (Hamme), Elden (Aladinghe), Feluida, Arnhem, Renkum (Radincheym), Appel (Applonthernuka), Herfeld, Lienden, Tuil (Tule), Arnle, Malsum, Brummen, Olburgen (Olborch), Rha (Rode), ter Honnepe (Honnepe), Delden, Drie (Tryendun), die Hälfte der Kirche in Putten, die vier Forsten (foreste) Steenrewalt, Moft (Myffet), Wekeromschebosch (Wechemmerlohon) und Fledetgo mit dem Jagdrecht auf Hirsche sowie aus dem Eltener Forst Hirsche jährlich, weiter die von Kaiser Otto dem Großen (magnus Otto imperator) dem Grafen Wichmann zu Eigen gegebene Curtis Naarden (curtis que dicitur Nerdincklant), Urk (Vrck), Barbuek (Barbuogot) und Otumnes, den von Otto I. der ersten Äbtissin Liutgard verliehenen Tribut aus den friesischen Grafschaften Hinsingo (Hunesgo), Fivelgo, Marne (Merma) und Middag (Micheta)*

Kortom, Wichmann Van Hamaland heeft in 970 eigendom(men) in Hunesca. Het gaat hier althans deels om onroerend goed afkomstig van (een) koningsgoed(eren). Een dergelijk goed wordt veelal beheerd door een elitegroep, ministerialen. De zegenschap over een koningsgoed valt onder de koning, maar deze kan het goed wegens bewezen diensten aan een persoon in allodium – als eigengoed – geven.

In 970 heeft Wichmann dat (die) eigendom(men) geschonken aan het door hem ge-

stichte klooster te Elten, waar zijn oudste dochter Liutgarde abdis is. Later, na de verdeling van de Hamalandse goederen tussen meerdere partijen, onder wie het echtpaar Adela/Balderik, het Eltener klooster en de Duitse keizer komt het gebied aan de Duitse keizer. Achtereenvolgende keizers hebben Elten nog gedurende ruim een eeuw een tribuut uit Hunesco geschonken.

Tot zover de huidige stand van de kennis over Hunesco.

Voor wat betreft de historie van (het gebied van) Doorwerth is altijd vermoed dat het geslacht Van Hamaland er ooit eigenaar van is geweest. In elk geval is de familie eigenaar geweest van uitgebreide gronden en goederen in de onmiddellijke nabijheid van Dorenweerd. Zoals al gezegd is de oorsprong van de naam van Dorenweerd – burchtbewoner omstreeks 1260 – nimmer opgehelderd.

Heeft een Toornwerdse familie uit het van oorsprong Hamalandse territoir in Hunsingo zich tussen het einde van de 10^e eeuw – zeg het jaar 1000 – en 1260 gevestigd in het vermoedelijk van oorsprong Hamalandse territoir dat nu Doorwerth heet?

Tot nu toe is er geen Van Dorenwerd gevonden in Hunsingo en evenmin in de overige graafschappen Fivelgo, Marne en Middag. Maar de man hoeft niet tot de hoge(re) echelons in de regio te hebben behoord. Hij kan een ministeriaal, een dienstman, zijn geweest, d.w.z. een lokaal aanzienlijke man die van de leenheer een gebied krijgt om namens hem te besturen.

Maar kan een ministeriaal een burchtbewoner worden? Zoals later in deel 2 zal worden aangetoond, zijn de Gelderse Van Dorenweerts steeds – vanaf de eerste vermelding uit 1260 – ministerialen geweest; nog in 1402, wanneer Robert Van Dorenweerd zijn goed opdraagt aan de hertog van Gelre wordt de Dorenweerd aangeduid als *eenen welgeboren dienstmansgoede*. De Dorenweerdse burcht is de enige geweest in Gelre, die als dienstleen is gehouden.

Mogelijk zijn er nog meer overplaatsingen geweest van de onderhavige Groningse graafschappen naar het gebied van Hamaland.

Een min of meer met Dorenwerd vergelijkbare situatie betreft Middachten, dat voor het eerst wordt genoemd in 1190 als een vrij goed van Jacobus de Mithdac. Deze naam vertoont overeenkomst met het Middag (Midage en andere schrijfwijzen), genoemd in de zojuist aangehaalde teksten uit de 10^e, 11^e en 12^e eeuw.

Hoe dan ook, het valt op dat dat kasteel Doorwerth op de westflank ligt van de Hamalandse (strooi-?)goederen op de Zuidzoom en kasteel Middachten op de zuidoostflank van het graafschap Hamaland, beiden aan een rivier, de snelweg van de Middeleeuwen.

Maar de locatie van Dorenweerd kan ook een zekere mate van bescherming bieden aan de zuidzijde van de Hamalandse graafschap in de Achterhoek en, vooral, aan het stift te Elten.

Heeft een Midager familie uit het van oorsprong Hamalandse territorium in Midage zich tussen het jaar 1000 en 1190 gevestigd in het van oorsprong Hamalandse territorium dat nu Middachten heet?

Tenslotte wordt genoemd de naam Lewe. Deze naam komt herhaaldelijk voor in de onderhavige Groninger graafschappen als ook op de Zuidzoom. Zo is in 1271 Walter ter Lewen mogelijk in het bezit van een tijnsgoed van de Abdinghof van Paderborn (dan de bisschopszetel van Meinwerk Van Hamaland) nabij Arnhem.

Kortom, zijn de “Zuidzoomse” geslachten Van Dorenweerd en Lewe en het geslacht Van Middachten van oorsprong Groningers, preciezer nog, Ommelanders?

Echter, hoe intigerend dit alles ook is, eerst dient te worden bepaald welke plaatsen precies worden bedoeld met Wagenloze, **Dorenburc**, Lefna en Phelepe. In een lijst uit het jaar 892 worden ze vermeld als behorende tot Hamaland. Mogelijk worden bedoeld Wageningen, **Dorenweerd**, Lopen (gebied van de Klingelbeek bij Arnhem) en Velp.

Kortom, zijn de Dorenburc-bewoners uit 892 de voorouders van de Van Dorenweerds uit 1260?

Of, iets breder gezien, zijn de laatstgenoemden de rechtsoptolgers van de eerstgenoemden?

Of is Dorenburc een voorganger van de huidige plaats Doornenburg?

BELANGRIJKSTE BRONNEN

Aa, A.J. van der

Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 1848

Bergh, L.P.V. van den

Handboek der Middel-Nederlandsche geographie, 1852

Berkel, G. van e.a.

Nederlandse plaatsnamen, 1995

Demoed, E.J.

Van een groene zoom aan een vaal kleed, ≈ 1950

Driessen, R.K.

Monumenta Groningana delen 1, 3 en 4, 1822 en 1827

Navorscher, de

Jaargang 36 (1886), pag. 149 e.v.

Regesta Imperii

Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen

Kasteel Doorwerth, 1991

Stratingh, G.A.

Aloude staat en geschiedenis des vaderlands, 1852

Veluwepost, 26/1966

Verkerk, C.L.

Coulissen van de macht, 1992

Wikipedia

Winter, J.M. van

Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen, 1962

WOLFHEZE

WOLFHEZE HEETTE OOIT WOLFHASTUM - EEN HYPOTHESE

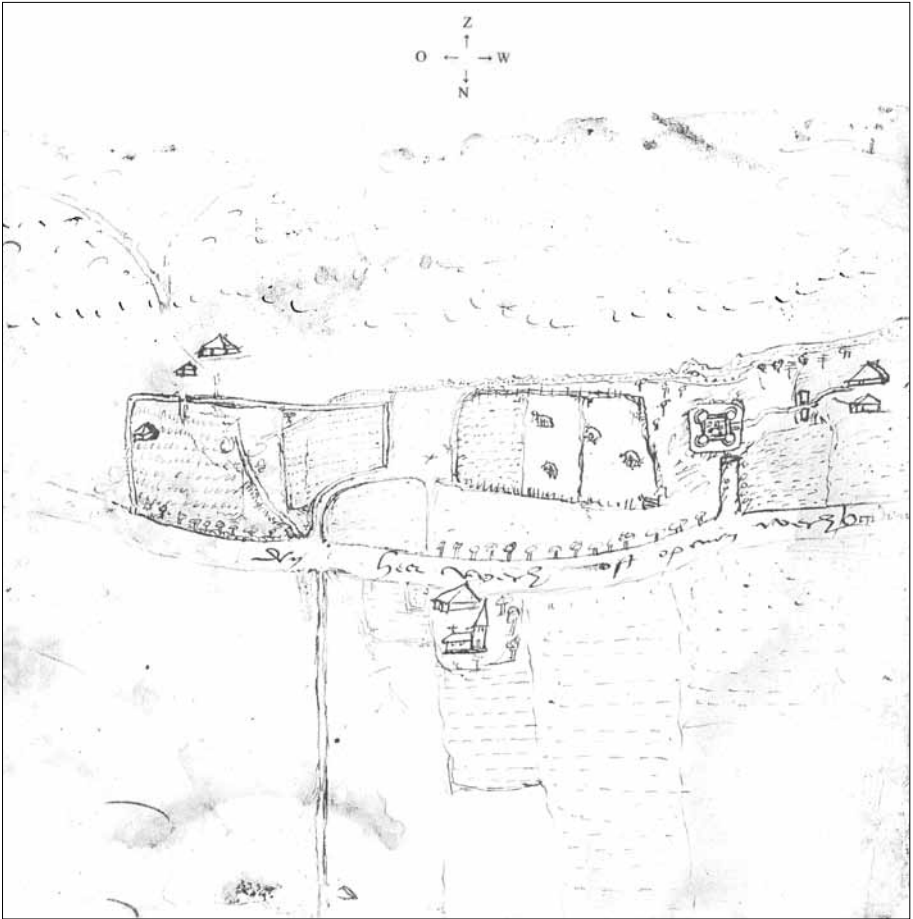
Voor wat betreft de historische tijd is archeologisch aangetoond dat het gebied al in de 8^e eeuw bewoond is. Toch komt de naam pas voor het eerst in de archieven voor in het jaar 1333 – als *Wlfhazen* – en dat terwijl de nederzetting dan al gedurende ettelijke eeuwen een stenen kerkje heeft.

Heel anders is dat met enkele omliggende plaatsen: Oosterbeek in 834, Seelbeek in 839, Arnhem in 893, Renkum in 970 en Heelsum in 1015.

Voorts valt op dat plaatsen in de omgeving als Arnhem, Heelsum, Renkum en Benekom verwijzen naar de woonplaats van een bepaalde persoon en dat Oosterbeek en Seelbeek refereren aan een lokale waterloop. Lange tijd is verondersteld dat de naam Wolfheze een samentrekking zou zijn van *wolf* als diernaam en *hees* als aanduiding voor kreupelhout, struikgewas, en dat Wolfheze dus zou staan voor *wolvenbos*. Echter, Jansen heeft aannemelijk gemaakt dat deze veronderstelling hoogstwaarschijnlijk onjuist is en dat de naam veel eerder zal refereren aan een persoon.

In de publikatie *Oud-Wolfheze, kerspel en dorp* is reeds de vraag gesteld of Wolfhartum een “voorloper-naam” van Wolfheze kan zijn geweest.

De huidige stand van het onderzoek naar de naamgever van het dorp is dat één persoon – *Wolfhast* – zich daarvoor (wellicht) kwalificeert. Hij zou vóór het jaar 1000 in het Wolfhezense moeten hebben gewoond. Hij zou lid kunnen zijn geweest van een belangrijk geslacht, maar is niet als zodanig gevonden. Niet onmogelijk was hij een vrije man, een ministeriaal misschien zoals Cuono, die in 1015 de Koenenbossen aan bisschop Meinwerk schenkt. Of een afhankelijke, een onvrije *cliens* van een heer, maar wel één met leenbezit.

*Afbeelding 9; Hof Wolfsheze in 1553
Bron: Gelders Archief, Kaartenverzameling*

Deze bijdrage is bedoeld om na te gaan of er voldoende aanwijzingen en redeneringen zijn om de hypothese te aanvaarden dat deze Wolfhast de naamgever van het dorp is.

In het tijdvak 1014-1020 doet graaf Balderik een schenking aan het altaar van St. Maarten van zijn stift in Zifflick, een stadje in Duitsland, juist over de grens bij Nijmegen. De schenking betreft in hoofdzaak 12 horige mannen en heeft de toestemming van zijn vrouw Adela van Hamaland. Dit leidt tot de gedachte – zoals ook Kos doet met betrekking tot de schenking in 1003 van Balderik aan de abdij van Deutz welke Adela's toestemming had – dat de mannen ook afkomstig kunnen zijn geweest uit dorpen die aan Adela hebben behoord.

Het voor dit werk meest relevante tekstdeel uit deze schenking luidt:

Quod ego Baldricus comes de dei timore & eterna retributione mecum cogitans communi contectalis meae Athlae cometissae consensu atque consilio, XII uiros proprii iuris Duethekinum, Sahfonem, Geronem, Baldonem, Hecilinum, Reinconem, Duethekinum, Richeronem, Ecelinum, Richeronem, Wolfhastum, Hegeronem, de caetero grege clientum meorum elegi, Ipsos simul die qua a beatissimosimo ac sanctissimo Herebertho coloniensis acclesiae protopresule monasterium.....

Allereerst wordt nu dit tekstdeel onderzocht.

De hier gebruikte spelling van de plaatsnamen komt van Sloet. Andere auteurs gebruiken voor enkele namen een andere spelling, zoals Lacomblet die schrijft Sahsonem, Wolfhartum. Echter, Sloet geeft er een facsimile van de handgeschreven oorkonde bij. In dit werk wordt dan ook Sloet's spelling gebruikt, zoals ook Nieuwenhijzen doet.

Enerzijds komt géén van de namen voor in toponymische onderzoeken, anderzijds lijken de namen Duethekinum en Wolfhastum dorpsnamen te zijn. Te bedenken is dat een persoonsnaam kan zijn afgeleid van een plaatsnaam, maar het omgekeerde komt ook frequent voor. Dus als Duethekinum en Richezonem tweemaal worden genoemd, gaat het dan om twee mannen uit elk van deze dorpen of betreft het min of meer populaire persoonsnamen? Voorts valt op dat de namen Wolfhastum en Duethekinum meer inheems lijken dan de anderen.

Maar, wordt de akte taalkundig bezien dan zijn alle namen persoonsnamen:

- *XII viros ... elegi*. Na viros volgen de namen en dan ligt het voor de hand dat het om persoonsnamen gaat
- *de grege clientum ... elegi*. Balderik heeft het twaalfstal gekozen uit de grege-groep van zijn clientes, dan ligt het voor de hand aan *viri* te denken
- in de volgende zin staat *Ipsos*. Dit zelfstandig gebruikte aanwijzend voornaamwoord lijkt alleen te gebruiken als het over *viri* – mannen – gaat.

Ergo, een duidelijke uitspraak is tot zover niet te doen en daarom nu een poging de diverse namen nader te duiden voor het tijdvak van \approx 950 tot 1020. En om het vangnet zo groot mogelijk te maken zijn andere spellingen dan die van Sloet ook “meegenomen”.

De resultaten van een snelle check op de namen zijn als volgt:

Van de namen die geen enkele “match” – een mogelijk verband met de Van Immedingens, de Van Hamalands, graaf Balderik – laten zien, zijn enkele te vinden in Duitsland. Ze blijven verder buiten beschouwing, maar te bedenken is dat de Van Hamalands wel goedgeoed waren in Duitsland.

Mogelijke match

Richeronem/Richero:

Ene Richer is graaf van Hainaut in de periode 964 – 973. Richizo († 973) eerste burgheer van Aspel, neef van aartsbisschop Wichfried van Keulen.

Match

Duethekinum/Duethekin

De schrijfwijze van de naam vertoont overeenkomst met die van de plaats Doetinchem: Duetinghem (838) en Deutinkem (later in de Middeleeuwen). Het graafschap Hamaland ligt aan weerszijden van de IJssel van iets benoorden Deventer naar het zuiden, met twee uitstulpingen naar het oosten, de ene tot voorbij Lochem en de andere tot en met Doetinchem. De grens ervan kruist de Rijn ongeveer bij Velp, pakt het uiterste oosten van de Betuwe mee om daarna de Rijn te volgen tot iets bezuiden Emmerik.

Geromen/Gero

Komt veelvuldig voor in Regesta Imperii in het tijdvak 950 – 1020, aartsbisschoppen van Keulen en Maagdenburg, markgraven. Tot drie maal toe blijkt in 1017 en 1019 van een relatie tussen Gero van Maagdenburg en bisschop Meinwerk van Paderborn, een zoon van Adela. Het St. Vitusklooster in Mönchen-Gladbach, waarin Adela's vader Wichman intreedt ≈ 973 is in 974 ingewijd door aartsbisschop Gero. Zie ook de paragraaf over de eigendommen van de Van Hamalands hieronder.

Gezomen/Gezo

Komt sporadisch voor in het tijdvak 992 – 1020. In 992 wordt een abt Garibertus ook wel Gezo genoemd. In 1002 krijgt Gezo als vazal van bisschop Heinrich van Würzburg zes “Königshufen”. In 1006 is ene Gezo bisschop van Turijn en in 1012 is een Gezo een “Schenk” van koningin Kunigunde.

Baldonem/Baldo en Reinzonem/Reinzo

Beide namen komen voor in één document uit 953:

Bruno archbishop of Köln confirmed an exchange of property “*Baldau, quam Sigifredus comes...acquireret*” for “*in villa Nohas...in pago Heislensi in comitatu Tulpiaco*” between the abbot of Stavelot and “*comite Warnero fideli nostro*” by charter dated 953 “*regnante rege Ottone fratre nostro, anno xviii, Godefrido duce*”Comte de Hainaut 973.(Tekst ingekort door Jansen) Thietmar records that “*Lantbertus, Reinherii filius...cum fratre...Reingerio*” killed “*Wirinharium et eius germanum Reinzonem*”.

Konklusies, indien en voor zover die aan het voorgaande mogen worden verbonden, zijn als volgt:

a/ de horigen die Adela en Baldrik aan Zifflick schenken komen wellicht uit beider

eigendommen, de meesten misschien uit die van Adela

b/ *Duethekinum* en *Duethekin* kunnen heel wel staan voor Doetinchem

c/ over Wolfhastum kan op basis van de “quick scan” niets worden gezegd.

Wolfhastum

Alhoewel niet gevonden in de quick scan, zijn er redenen om de naam niet te negeren. De naam klinkt “inheems” en vertoont enige overeenkomst met het *Wlfhazen*, dat voor het eerst in 1333 in de archieven voorkomt. Voorts is daar het achtervoegsel *um*.

Nieuwenhuijsen meent dat Wolfhastum (hij schrijft Wolfhasthum) een persoonsnaam is. Het eerste element *Wolf* noemt hij duidelijk en het tweede *hasthum* raadselachtig. Hij is de naam één maal tegengekomen en heeft zich daarmee dus op bovengenoemde schenkingsakte gebaseerd, zoals hij ook bevestigt in een email aan Dick Jansen.

Maar deze opvatting is onbevredigend, omdat het achtervoegsel *hum* of *um* overklaard blijft. Het gebruik van de achtervoegsels *-heem/-hem/-um* in nederzettingnamen dateert uit de Vroege Middeleeuwen. Zij dienen om aan te geven dat hier de woonplaats is van een zekere persoon: Renkum, de woonplaats van Rædo; Heelsum, de woonplaats van Hele; Berenchem (Bennekom) de woonplaats van Beringa, Bero. Andere dergelijke namen in de regio zijn Arnhem, Wekerom en, iets verder weg, El-lectom.

Kortom, *Wolfhastum* zal de woonplaats van een *Wolfhast* zijn, maar er is nog geen relatie met de plaats Wolfheze. En in de archieven is tot nu toe niets gevonden over het dorp en/of de persoon voor het jaar 1333.

De eerste vraag nu is die naar de situatie op de grond: wie heeft de eigendom van het gebied van Wolfheze omstreeks het jaar 1000.

Er lijken drie mogelijkheden te zijn.

Heeft het behoord aan graaf Balderik?

Balderik is familie van de zeer vermogende graaf Ansfried van Hoei/Huy in de provincie Luik (* 940, † 1010). Vanaf ≈ 956 wordt Ansfried opgevoed door de al genoemde aartsbisschop Bruno van Keulen, die tevens hertog van Lotharingen is. Ansfried wordt bisschop van Utrecht in 995 en schenkt dan een deel van zijn goederen aan Balderik. Hij overlijdt in het klooster de Hohorst te Leusden, dat bezittingen heeft te Oosterbeek. Alhoewel details ontbreken lijken er aanwijzingen te zijn qua tijd en omstandigheden dat Balderik enkele horigen uit “Belgische” bezittingen heeft geschonken aan Zifflick. Graafschap Tulpiano is het huidige Zülpich, tussen Bonn en Aken. Balderik is volgens Heidinga *graaf van Veluwe* geweest. Afkomstig uit een voornaam

geslacht dat graven heeft geleverd in het rivierengebied en bisschoppen aan Luik en Utrecht, is hij graaf in Drente, Salland en heeft hij uitgebreide goederen zowel op de Veluwe als in de Achterhoek gehad. Daarnaast deelt hij met echtgenote Adela mee in de boedelscheiding van einde 996 met het stift Elten. Balderik heeft de steun van de aartsbisschop te Keulen, van wie hij *cliens* is en van wie hij meerder *beneficia* in leen heeft. Voorts wordt hij gesteund door de bisschop van Utrecht en van Gerard van de Moezel, een machtig man in het Duitse rijk.

Echter, van Balderik zijn tot nu toe geen eigendommen op de Zuid-Veluwezoom bekend. Een deel van zijn nalatenschap is door Hendrik I (1002-1024) of Hendrik III (1039-1056) geschonken aan twee Vlaamse broers, Gerard en Rutger, van wie de een zich vestigde in Wassenberg (bij Roermond) en de ander in Kleef. Zij zijn de stamvaders van resp. de graven van Gelre en Kleef. Een ander deel kwam aan het sticht Utrecht.

Het is niet waarschijnlijk dat het gebied van Wolfheze – Hof Wolfheze – aan hem heeft behoord. Veel eerder is dat gebied eigendom geweest van de familie Van Immedingen en/of het geslacht Van Hamaland.

Adela's eerste echtgenoot, Immed, en hun zonen Dirk en Meinwerk hebben allen grafelijke rechten op de Veluwe. Immed wordt door verschillende schrijvers verschillend betiteld: *graaf in Renkum*, *graaf in het Utrechtse bisdom*, *graaf op de Veluwe* en *graaf langs de Veluwezoom*, *graaf van Teisterbant en Renkum of Redichem*. Volgens Heidinga ligt het zwaartepunt van de goederen van Adela's vader Wichman duidelijk langs de Veluwezoom. De oudste zoon Dirk wordt genoemd *graaf langs de Veluwezoom*. Heidinga zegt dat Meinwerk ook *graaf van Veluwe* is geweest. Deze Meinwerk is bisschop van Paderborn geweest (1009 -1036). Van Winter meent dat onder zijn invloed *in de winter van 1026/1027 Bernold tot bisschop van Utrecht (werd) benoemd, die naar ik vermoed de hofkapelaan van Meinwerchs moeder Adela in Oosterbeek was*.

Deze titels zijn niet meer dan vaag indicatief en zeggen niets over de eigendomsverhoudingen op de Zuidzoom rond het jaar 1000.

Van de Van Immedingens zijn geen eigendommen op de Zuid-Veluwezoom bekend, nadat zij in 834 hun onder Frankisch recht staande goederen, gronden en mannen in Oosterbeek en op de Praast hebben geschonken aan de Maartenskerk in Utrecht. Heeft de tot dit huis behorende Immed, gehuwd met Adela, meegedeeld in de nalatenschap van zijn schoonvader in de 960-er/970-er jaren? Dat is wel waarschijnlijk.

Wat er is gebeurd met de eventueel resterende eigendommen op de Zuid-Veluwezoom na de dood van Immed in 983 is onbekend. Het meest waarschijnlijke is dat Immed's zoon Dirk die (vermeende) eigendommen zal hebben ontvangen en – na diens dood \approx 1017 – zijn dochters.

Zeker is dat de Van Hamalands rond het jaar 1000 eigendommen hebben gehad op

de Zuid – Veluwezoom. Echter, de grenzen daarvan zijn onbekend. Het gaat hier om:

- > De helft van Renkum, minimaal omvattend de Overhof, de Schoonhul en de Renkumse kerspelkerk. Verder mogelijk (het gebied van) het erf Cortenberk
- > De Moffet, tussen Renkum en Bennekom, westzijde Renkums beekdal
- > Onroerend goed te Oosterbeek, waarschijnlijk gronden¹
- > Het Koenenbos rondom Heelsum²
- > Een goed nabij de St. Janspoort te Arnhem³

1. Eigendom van Adela. Zij heeft deze gronden in 1006 vanuit haar erfdeel geschonken aan bisschop Adelbold. Wichman treedt begin 970-er jaren in in het Benedictijner klooster St. Vitus te Mönchen-Gladbach. Monniken van dit klooster richten \approx 1000 het Hohorst klooster op in Leusden. Adela's schenking aan Adelbold uit 1006 wordt dan door Adelbold aan de Hohorst geschonken. Heelsum wellicht (zie Heidinga)? Heeft Wichman bij zijn intrede in het klooster van Mönchen-Gladbach Oosterbeekse goederen mee ingebracht? Bekend is in elk geval dat Walraven Van Haefften, weduwe van Frederick heer van Doorwerth, in 1534 betaalt *aan heer Henrick, cappellain, een jaer loens ad XX Horns gulden v. VIII goldengulden*. In 1536 betaalt zij *in den yersten averkommen mitten cappellain heer Henrick omb diemissen te doen..... VI Horns gulden v. II golden gulden XII st over den jaere XXXV durendetot XXXVI, anno uno revoluto*Het gaat hier om kapelaan Hendrick Vaigts van Gladbach. Niet onmogelijk was hij kapelaan te Heelsum.

2. Dit bos – dat Meinwerk in 1015 verkrijgt van de vrije man Cuono – kan zich hebben uitgestrekt tot Mariëndaal en heeft dan wellicht ook Wolfheze omvat, maar deze observatie is vooral gebaseerd op cartografisch werk van Thomas Witteroos, wiens oeuvre niet de meest betrouwbare historische bron is. De latere Oosterbeekse Heggen worden geplaatst in het Koenenbos, zoals blijkt uit een aantal rekeningen uit de 16e eeuw.

3. De uitvalspoort van de stad naar de Veluwe. Beginpunt van de *heerwech* Arnhem-Wolfheze-Renkum-Wageningen-Utrecht. Aan de westzijde van de stad bevinden zich geen eigendommen van Van Hamaland, wél aan de oostzijde van Arnhem.

Aan deze opsomming is slechts de observatie te ontleen dat Wolfheze inderdaad tot het territorium van de Van Hamalands – met als noordgrens de heerwech? – kan hebben behoord.

In Wolfheze wordt in de vroege 11e eeuw een romaans, stenen zaalkerkje gebouwd. Dit kerkje met een pastorie en enkele hoeven staat in een overigens onbebouwd gebied, geïsoleerd in het Veluwse landschap, op ettelijke kilometers afstand van de relatief dichtbevolkte gronden langs de Rijn. Er zijn geen andere goederen, bebou-

wingen, in de onmiddellijke omgeving. Het kerkje is bereikbaar via allerlei lokale weggetjes, via de heerwech Arnhem-Wolfheze-Renkum-Wageningen-Utrecht en via de weg Driel/Oosterbeek-Wolfheze-Harten-Bennekom.

Kerkje en directe omgeving worden later Hof Wolfheze genoemd en hier is dan – in de onderhavige hypothese – de woonplaats van Wolfhast geweest. De hof wordt vanaf 1366 aan de oostkant begrensd door het wildforstergoed, in het westen door Rondeel en landweer, in het noorden door de heerwech en in het zuiden door de Zwarte Kolkbeek.

De bouw van stenen godshuizen aldaar is rond het jaar 1000 nog een novum. Er is geen lokale of regionale productie van baksteen. Tufsteen wordt vanuit Duitsland elders aangevoerd en cement (tras), tegels en spijkers komen ook van elders.

De gebouwen dienen te voldoen aan kerkelijke bouwvoorschriften. De bouwheer moest dus relaties hebben met de bouwwereld én met het bisdom te Utrecht. Dit geldt des te meer nu er in het bisdom omstreeks deze tijd erg veel wordt gebouwd. Het acute gevaar van de Noormannen is geweken en het bisdom heeft de handen vol om kerken en kloosters te herbouwen of te restaureren. Meer daarover in het hoofdstuk over de bouw van het kerkje in Oosterbeek's Benedendorp.

Het Wolfhezer kerkje is zeker een eigenkerk geweest. De bouwheer moet dus het geld hebben gehad om zo'n werk te realiseren en hij moet de grond in eigendom hebben gehad.

Er is rond het jaar 1000 slechts één familie op de Zuid-Veluwezooom, die in staat is zo'n bouwproject te ondernemen: de Van Hamalands. En binnen die familie kwalificeren zich daarvoor Adela, samen wellicht met haar echtgenoot Balderik, en haar zoon Meinwerk.

Tegen het einde van Adela's leven en na haar overlijden vallen onder onbekende omstandigheden delen van het reeds geruime tijd afkalvende familiale goederenbestand toe aan haar kinderen, de rijksvorst en aan het bisdom Utrecht. Daarna ontstaat een reeks van verwickelingen, die hier niet worden behandeld omdat ze buiten het bestek van dit onderwerp vallen. Wél relevant is dat uiteindelijk de Veluwe, niet in zijn geheel maar in delen, toevalt aan de heren van Gelre. Zo maken op de Zuid-Veluwezooom Doorwerth en een deel van Oosterbeek er aanvankelijk geen deel van uit. Dat is hoogstwaarschijnlijk ook het geval met Hof Wolfheze.

Twee scenario's dienen zich aan:

Hof Wolfheze is na de dood van Adela in handen van het Utrechtse bisdom gekomen. Zou dit door toedoen van de Noormannen verarmde bisdom, of een individuele pre-

laat, daarna een eigenkerk te Wolfheze hebben gebouwd? Het is onwaarschijnlijk: Het gebied is dunbevolkt en ligt geïsoleerd. Bovendien worden er omstreeks het jaar 1000 elders in de regio al kerken gebouwd: Renkum, Wageningen, Rheden; Oosterbeek heeft al sinds ca 975 een stenen kerkje. Zouden de Brabantse leenmannen van het bisdom of diens Gelderse achterleenmannen een kerkje te Wolfheze hebben gebouwd, gegeven de vele verwickelingen rond deze beleningen en de roerige tijden? Het lijkt onwaarschijnlijk, zelfs los gezien van de vraag of een (achter)leenman van gronden gerechtigd is dat te doen.

De andere is dat Adela's zoon Meinwerk een rol heeft gespeeld rond de bouw van de Wolfhezer kerk. Eerder in deze publicatie – onder Renkum, paragraaf over de kapel – en elders heeft Jansen gewezen op de min of meer gelijktijdige opleveringen van diverse kerken op de zuidelijke Veluwe en heeft daaraan de gedachte gekoppeld van een integrale, regionale “kerkvestigingsstrategie”. Het lijkt niet waarschijnlijk dat Adela daarbij betrokken is geweest. Maar voor wat betreft haar zoon Meinwerk ligt dat anders. Hij heeft ongetwijfeld de mogelijkheid gehad zich intensief met dit gebied te bemoeien. Geboortig uit de streek is hij bisschop geweest (Paderborn 1009 -1036) en heeft er uitgebreide goederen gehad. En: hij is waarschijnlijk minder armlastig dan het bisdom Utrecht.

Voor wat het gebied van de wildforsterij – gelegen aan de oostzijde van Hof Wolfheze – aangaat is het hoogstwaarschijnlijk zo dat de heren van Gelre het aanvankelijk in leen hebben gekregen van de bisschop van Utrecht en het vervolgens in eigendom hebben gekregen of genomen. Van Winter wijst op een mogelijke familierelatie tussen de Van Hamalands en het geslacht Flamens – de voorzaten van de graven van Gelre – in de eerste helft van de 11^e eeuw. Hoe dat ook zij, in 1366 geeft Eduard van Gelre het gebied in leen geven aan Arnt van der Lawijck om daar een wildforstergoed in te richten.

Voor beide goederen – Hof Wolfheze en het wildforstergoed – worden nu de volgende nadere aanwijzingen gegeven:

Hof Wolfheze

- De naam Wolfheze komt voor het eerst in de archieven voor in 1333 in een rekening van het Richterambt van Veluwezoom. In dit jaar wordt gesproken van de tienden over nieuw aangemaakte gronden – novale tienden – in o.a. het kerspel Wolfheze (*parochia Wlfhazen*). De bedoelde gronden liggen dus niet in Hof Wolfheze en de tienden worden dan ook niet aan de eigenaar, de burggraaf van Montfoort, betaald maar aan de hertog van Gelre. Er zijn dan in het gebied uitsluitend en alleen nog maar de “bebouwingen” van Hof Wolfheze; de naam moet dan ook alleen voor de Hof zijn gebruikt. Dit wordt bevestigd door Nijhoff, die ook schrijft dat het huis Van Montfoort in 1333 de eigenaar van dit gebied is en de Ridderlijke Duitse Orde

de leenman. Wel begaat Nijhoff een destijds veel gemaakte vergissing door Hof Wolfheze aan te duiden als *hoog Wolfhees*; in het artikel van Jansen in Schoutambt en Heerlijkheid van 3/2004 (Wolfheze wat zegt een naam?) is deze kwestie behandeld en verklaard

- Vroeg in de 11e eeuw wordt in het gebied van de latere Hof Wolfheze een stenen eigenkerk gebouwd. Naar geldend recht kan dat alleen maar door de grondeigenaar worden gedaan. Kerk en gronden eromheen zijn dus privé eigendom geweest. Anno 1333 is Hof Wolfheze ook privé eigendom en wel van het huis Montfoort. Hoe en wanneer dit huis de Hof in eigendom heeft gekregen is onbekend
- Er is niet de minste aanwijzing gevonden – er is zelfs niet de geringste verwachting – dat er dan andere bebouwingen en/of cultuurgronden zijn in de omtrek van de Hof
- In 1391 wordt de klok van Wolfheze door de stad Arnhem “afgewynd”. Er is maar één klok in Wolfheze, die van de kerk van Hof Wolfheze
- Ook in 1413 is Hof Wolfheze nog eigendom van Montfoort, maar deze kennis is gebaseerd op interpretatie van gegevens, om afgeleide kennis. Dat is anders in 1437, wanneer de Montfoortse burggraaf, blijkens een bewaard gebleven akte, *goederen van Wolffhesen, leenroerig aan de heerlijkheid Montfoirt* beleent aan Evert Van Wilp
- Daarna, tot ver in de tweede helft van de 17^e eeuw, wordt in archiefstukken over de Hof consequent de naam Wolfheze gebruikt
- Heldring treft in het begin van de 1840-er jaren in het gebied van de voormalige Hof van Wolfheze een akker aan, die zeer smal en niet lang is en aan welks einde twee eiken boomen staan. Deze akker alleen behoort aan het domkapittel van Utrecht, terwijl al het overige land, tot ver in de omtrek, het eigendom is van de Baron van Brakel, dan eigenaar van Doorwerth. De Ridder toont een foto van één van de eiken en noemt die de “Domboom”, naar de Utrechtse kerk. Het is denkbaar dat de akker een schenking is van het bisdom of van de eigenaar of bezitter, bedoeld voor het levensonderhoud van de pastoor. De akker ligt ca. 100 m ten westen van de kerk.

Het wildforstergoed

- In 1366 geeft hertog Eduard van Gelre een *wilffurstergoet in Veluwe* in leen aan Arnt van der Lawijck. Dit goed ligt in het noordwesten van het kerspel van Oosterbeek door een uitstulping van de grens aldaar en op ca. 10 minuten loopafstand van het kerkje van Hof Wolfheze. Het opvallende is dat Oosterbeek en Wolfheze niet in de belening worden genoemd

- In oktober 1496 omschrijft de wildforster Henrick van Lawijck in een brief aan de stad Arnhem zijn goed als liggend *bij Wolffhesen in het kerspel Oosterbeek*
- Ruim 70 jaar later gebeurt hetzelfde. In 1568 wordt het de beheerder van het wildforstergoed toegestaan gronden te ontginnen, zoals blijkt uit het thinsboek van Oosterbeek 1706-1791: *Item Anna Herbers quondam Johan Bouwmeister en Henrick Herbers is bij Co. Mats. Rentmeesteren 't Arnhem toegelaten uyt te graven uyt sijne Majt Heetvelden bij Wolffhesen in den ampte van Oosterbeek 10 mergen 5 hont 18 roeden lant offte heetvelds*
- Pas in een opsomming van de wildforstergoederen op de Veluwe rond 1600 wordt – voor zover uit onderzoek tot nu toe blijkt – voor het eerst gesproken over zo'n goed in *Wolffheesen*. Daarna gebeurt dat vaker en dat heeft waarschijnlijk te maken met het gegeven dat de oude parochiegrenzen na de reformatie hun betekenis hebben verloren en de historie erachter in vergetelheid is geraakt.

Kortom, als Wolfhast(um) de naamgever is van de nederzetting Wolfheze dan heeft hij gewoond in het gebied van de latere Hof van Wolfheze.

Tenslotte dienen de volgende vragen te worden behandeld:

a/ hoe is te verklaren dat de naam *Wolfhastum* slechts één maal *in originali* voorkomt?

b/ waarom, waardoor komt de naam *Wolfheze* zo laat in de archieven voor, terwijl het gebied al in de 9e eeuw bewoond is geweest, het dorp een romaans, stenen kerkje heeft gehad sedert ongeveer het jaar 1000 en die kerk – althans in de Late Middeleeuwen – een parochiekerk is geweest?

De eerste vraag is op dit moment niet te beantwoorden. Hooguit kan worden vermoed dat het dorp Wolfhastum erg klein is geweest en dat hetzelfde geldt voor het middeleeuwse Wolfheze. Veel verder kun je al niet gaan in een – in de onderhavige – hypothese. Voor wat betreft de beantwoording van de tweede vraag wordt hier volstaan met een korte opsomming van enkele hoofdfactoren:

- > De kerk is een eigenkerk, niet geïntegreerd in de structuur van de kerk, ook al is de kerk een parochiekerk. De enige bemoeienis van de bisschop – na de inwijding – is de benoeming van een pastoor op voordracht van de eigenaar van de kerk of diens leenman. Usance is dat de voordracht van de eigenaar altijd wordt gehonoreerd
- > Het kerkje heeft na de Van Hamalands in de loop der eeuwen mogelijk meerdere eigenaars gehad; tot nu toe is slechts het huis Van Montfoort bekend, eigenaar tussen 1437 of eerder tot in de 17^e eeuw. Er zijn meerdere leenmannen geweest

- > Hof Wolfheze, met een geschatte oppervlakte van nog geen 0,5 km², enkele boerderijtjes, een arme en geleidelijk steeds meer vervallen parochiekerk, ver weg van eigenaar en leenmannen, is nauwelijks of niet interessant geweest in het conglomeraat van bezittingen, eigendommen en rechten van de eigenaar(s) van zowel Hamaland als van Montfoort en hun leenmannen van tijd tot tijd
- > Kerk en parochie van Oud-Wolfheze hebben nimmer onder de bescherming gestaan van een lokale of regionale machthebber. De heren van Dorenweerd zijn weliswaar parochianen geweest van het kerspel, zij hebben zich er over het algemeen niet veel aan gelegen laten liggen.

De langzame teloorgang van de kerk – het gebouw wordt in 1624 gesloopt – wordt beschreven in *Oud-Wolfheze, kerspel en dorp*.

Systematisch en continue onderzoek naar de namen *Wolfhas*, *Wolfhastum* in alle mogelijke schrijfwijzen, inclusief *Wolfheest*, heeft niets opgeleverd. In de middeleeuwse praktijk kan Wolfheest gemakkelijk bestaan naast Wlfhazen, Wolfhast en andere schrijfwijzen. “Heest” is waarschijnlijk van Saksische oorsprong en betekent berg, Deventer (ca. 1100) of hooggelegen zandgebied (Drente, Δ Oudemolen/ Gasteren/ Taarlo). De naam komt ook voor in Lochem.

De konklusie luidt dat er redenen zijn om als hypothese te stellen:

Wolfheze heette ooit Wolfhastum

BELANGRIJKSTE BRONNEN

- Akkermans, A.
Email, JAN/2010
- Beekman, A.A.
Geschiedkundige atlas van Nederland. De gewesten van Noord- en Zuid Nederland in 1300. Uitg. M. Nijhoff, 1932
- Buitelaar, A.L.P.
De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek
- Doorninck, P.N. van e.a.
Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415
- Geuennich, D.
Nomen et gens: zur hist. Aussagekraft frühmittelalt. Personennamen
- Gosses, I.H. e.a.
Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland, 1920
- Heldring, O.G. e.a.
De Veluwe, eene wandeling. Herdruk 1969
- Heidinga, H. A.
De Veluwe in de vroege Middeleeuwen; aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn burens
- Hilhorst, J.H.M. e.a.
Soest, Hees en de Birk, 2001
- Jansen, H.
Het Stratus Rondeel van Oud - Wolfheze, Schoutambt en Heerlijkheid 4/2003
Wolfheze wat zegt een naam?, Schoutambt en Heerlijkheid 3/2004
De kerk van oud-Wolfheze ca. 1000-1624. Een oriënterend onderzoek. Eigen uitgave, 2005
Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2008
- Kemperinck, R.M.
Adela van Hamaland ca. 955 - voor 6 augustus 1028, *gravin* in Biografisch
Woordenboek Gelderland, deel 2
- Kist, N.C. e.a.
Nieuw archief kerkelijke geschiedenis inzonderheid Nederland, Vol. 2
- Kos, A.
Machtsstrijd in Hamaland, 2002
- Lacomblet, T.J.
Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, 1840
- Nieuwenhuijsen, K.C.
Namen in de Lage Landen voor 1150. Mannennamen. Download NOV/2010
Email aan Dick Jansen, 27-09-2010
- Nijhoff, P.
Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, 1828
- Ree- Scholten, G.F. van der
De Geschiedenis van het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795, 1993

- Ridder, T. de
 Vereeuwigd landschap, 2001
- Sloet, L.A.J.W.
 Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen
- Spaen, W.A. van
 Inleiding tot de Historie van Gelderland, dl 4, Codex Diplomaticus, Vol. 4, 1795
- Stern, A.
 Graafschap in de Middeleeuwen: Adela 97?-98? Gravin van Hamaland; Immed 953-983,
 Graaf van de Veluwe; Ondergang van Hamaland. Downloads dd. 20-02-06
- Tersteeg, J.
 Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum in Bijdragen en
 Mededelingen, dl 67, 1973
 Cartularium O.L.V. klooster te Renkum 1383-1609
- Verbeek Jr. D. e.a.
 De Geschiedenis der Neder Veluwe, Deel I, 1888
- Verkerk, C.L.
 Bijdragen en Mededelingen dl 74, 1983 pag. 12 e.v.
- Winter, J.M. van
 Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen, 1962
 Het bisdom Utrecht tussen Gelre en Holland in, Gelre, Geldern, Gelderland.
 Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre, 1943
- Zalm, Th. Van der
 Adela van Renkum lijdt nog steeds onder een “slechte pers”, Schoutambt en Heerlijkheid
 1/2000

Overige naslagwerken, losse documenten en websites:

- Charter 1368 bisdom Utrecht in 1268
- Comtes de Hainaut
- Graafschap Leuven (1003-1190)
- Regesta historiae Westfaliae
- Regesta Imperii
- Rh.-Westphäl. diplomatischer Codex/Alte u. neue Erzdiözese Köln, A.J. Brimmen e.a., 1830
- Wikipedia

OOSTERBEEK

DE SCHENKING UIT 834: OOSTERBEEK EN DE PRAAST

Op 26-12-834 heeft te Oosterbeek de volgende schenking plaats:

Ovo, Addo, Rothard, Thilbald, Beren en Knut schenken aan de St. Maartenskerk in den burg Trecht (Utrecht) voor de zielsrust van Wibrecht al wat deze onder frankisch recht bezat te Oosterbeek en op de Praast.

De schenker is blijkens de akte gegrepen door het christelijk geloof. Zo wordt in de eerste zinnen gesproken over tijdelijke goederen door God aan de mensen toebedeeld om ze op goede wijze weg te geven. Aan het einde van de akte wordt gewaarschuwd de schenking niet te schenden of te laten schenden, want dan zal God een strenge rechter zijn. De religieuze gedrevenheid gaat zo ver dat alle Frankische goederen in Oosterbeek en op de Praast aan de Utrechtse kerk worden geschonken.

De tekst van de oorspronkelijke akte, verleden voor de priester Bernold namens bisschop Frederik, luidt als volgt:

TRADITIO VUIBERTI FILIIQUE EJUS UUALDBERTI DE OSTARBEKE. — Constat quidem omnibus sanum sapientibus, ideo terrigenis a Deo temporalia esse concessa, ut his quoque fideliter erogatis munera mercantur aeterna; quamvis enim omnium bonorum sit ipse largitor, etiam nostre tamen fructum querit industriae, ut si dona ipsius non irrita fecerimus, mereamur accipere premia, quę promisit, transcendentia scilicet sensus estimationem humani. Idcirco nos, his vocitati nominibus: Ouo, Addo, Hrodhard, Theodbald, Bern, Knut, ab ipso non despici sperantes allata, cui non nisi quę dedit conferuntur, sed pro labentibus credentes dari mansura, tradimus ad ecclesiam sancti Martini, que constructa est in castello Traiecto in pago Nifstarlaca, pro remedio anime Uuihbrehitti, sicut nobis ipse ac filius ejus Vualdbrehitus ad perficiendum legitime contradiderunt, quicquid in Ostarbac et in Prast isdem Uuihbreht videbatur possidere, omnique quod sub lege Francorum in eorum erat dominio, cum mancipiis, curtilibus, aedificiis, silvis, pratis, pascuis, aquis aquarumve decursibus, et cum omnibus adjacentibus, quę nę congesta fastidium legenti generarent, quia in diversis sunt speciebus, in presenti traditione numerare vitavimus. Hanc vero traditionem stabilem fieri volumus omnibusque presentibus ac futuris notam esse desideramus. Si vero aliquis ex nobis, quod absit, qui hujus traditionis peregrimus sanctionem, seu quolibet apposita persona eam perversa ordine cessare temptaverit, inprimis, nisi se meliore sententia correxerit, sciat se apud Deum districtum inire iudicium, insuper fisco multatus auri libras III, argenti V coactus, et nec sic quod injuste conaverit valeat evindicare, sed firma et immobilis hęc traditio semper permaneat stipulatione subnixā. Acta est autem haec traditio publice in villa Ostarbac VII Kal. Januarii,

anno incarnationis Domini nostri Jesu Christi DCCCXXXIII, indictione XII, regni etiam gloriosissimi imperatoris augusti Hludouuici anno XXI, coram testibus infra notatis. Signum Theodans. Signum Odbreht. Signum Egilbreht. Signum Banager. Signum Uuilbald. Signum Hrodbald. Signum Ricbreht. Signum Frideric. Signum Hunlef. Signum Sigiric. Signum Bernold. Signum Godin. Signum Gerbold. Signum Reginold. Signum Adaluuard. Signum Alfric. Item Saxonum: Theodolf, euerhard, Abbo, Alfheri, eilo, Hadogrim, Siger, Boso, Vddo, Uuerinhold. ego Bernoldus indignus presbiter libenter Friderico episcopo scripsi et subscripsi.

NOTITIES

Algemeen

Zie voor een geschied- en taalkundige analyse van dit document Quod vulgo dicitur, pag. 61 e.v., ISBN 90-420-0885-7. W. Pijnenburg e.a.

Is Bernoldus een lokaal werkende pastoor? Matthæus meent van wel en als dit inderdaad het geval is mag worden verondersteld dat er een (houten) kerkje was te Oosterbeek in het schenkingsjaar. Dit kerkje zou dan buiten de locaties van deze schenking hebben gestaan.

De schenking vindt plaats op de naamdag van Stefanus, diaken en eerst martelaar.

Schenker

Wicbert (Vuibert, † vóór 843) en Waltbert (Uualdbert, † 872) zijn te identificeren als zoon resp. kleinzoon van Widukind. Deze laatste – een Saksisch veldheer – is gesneuveld in één van de oorlogen van keizer Karel tegen de “Slaven” in het jaar 805, 807 of 812.

Sloet aanvaardt deze identificatie en hoewel hij gebruik kan hebben gemaakt van *Scriptores rerum Brandeburgensium*, onderschrijft hij dus toch als zelfstandig onderzoeker de mening terzake van *Scriptores*. *Regesta historiae Westfaliae* vermeldt eveneens de door Sloet vermelde familierelatie tussen deze drie mannen. Andere historiografen zijn het oneens met deze visie, maar het is niet steeds duidelijk op basis van welke gronden of literatuurplaatsen zij dat doen. Zoals al vermeld is de schenking religieus gemotiveerd. Maar wellicht zijn er ook praktische redenen. In het jaar 834 heeft plaats de *Einfall der Dänen in Friesland; sie ziehen über Utrecht nach Duurstede (emporium; vicum famosissimum), das sie plündern und teilweise einäschern; ein teil der einwohner wird getödtet, andere als gefangene mitgeschleppt*. Onbekend is of Oosterbeek in dit jaar eveneens door de Noormannen is bezocht. Het dorp wordt in de archieven überhaupt niet genoemd als slachtoffer van de noorderlingen. In 847 komen ze wel erg dichtbij. Dan wordt Meginhardeswich – Meijnerswijk – door hen geplunderd.

Nu eerst nadere bijzonderheden over Wicbert en Waltbert.

Wigbert, sächsischer Graf um 780/85 – 827.

Einziger Sohn des Herzogs Widukind von Sachsen und der Geva, Tochter vom Dänen-König Siegfried. Quellen zur Genealogie der WIDUKINDE:

Sein Sohn Wicbert tradiert 834, Gut in Osterbeke und Praast an St. Martin in Trier; vermählt mit Odrada. Über den Besitz der widukindisch-immedingischen Sippe im 9. Jahrhundert sind wir leider nur mangelhaft unterrichtet. Von widukindischer Seite stammt jedenfalls der ganze Komplex um das von Wicbert und Waltbertgegründete Kloster Wildeshausen. Nach der Stiftungsurkunde wurde es dotiert mit Gütern und Hörigen in Holzhausen, Hanstede, Dungstrup, Bergley, Varnshorn, Astrup, Rechterfeld, Holwede, Sage, Lutten, Bünne und Holtrup. Auch in der Nähe des nach Wilmans ansprechender Vermutung [Wilmans I, p. 418ff.], von Waltbert gestifteten Klosters Vreden müssen die WIDUKINDE begütert gewesen sein. Unklar bleibt die Herkunft des 834 an St. Martin in Trier vergabten Gutes. Vielleicht hat Wicberts Gemahlin Odrada, deren Sippe uns nicht bekannt ist, diesen Besitz in Osterbeke und Praast mit in die Ehe gebracht. Zu diesen widukindischen Besitzungen kommen immedingische in Wetzleben im Harzgau, in Liedingen im Ostfalengau und wohl auch im Derlingau, wo Immed zweimal testiert.

Soweit die sicheren Nachrichten.

Als sein Sohn ist in der Translatio S. Alexandri Wicbertbezeugt, von dem wir nur wissen, daß der Besitz in Osterbeke und Praast an St. Martin in Trier tradiert; seine Beziehungen zu dieser Kirche sind unklar. Mit seinem Sohn zusammen gründet er Wildeshausen. Er war vermählt mit Odrada, wie aus der Stiftungsurkunde hervorgeht. Als sein Sohn ist uns durch die Translatio, die Stiftungsurkunde und durch die Traditionsurkunde für Trier Waltbertbezeugt.

Waltbert, der Sohn Wikberts und Enkel Widukinds, wuchs - so berichtet Meginhart - am Königshof auf, da ihn sein Vater *in adoles-centis sua domno piissimo regi Hluthario, tunc occidentalium partium dominatori, commendavit, ut palatinorum consocius ministerium regis impletet*. Diese Aussage muß sich wohl am Hofe LOTHARS I. in dessen Teilreich nach 843 beziehen [10a Abweichend von dieser allgemein vertretenen Meinung nimmt Tenhagen, Über Waltbert (wie Anm. 107a) 253ff. an, "die Aufnahme Waltberts am Hofe LOTHARS" könne "ungehindert in die Jahre 823-825 gesetzt werden" (ebd. 255). Transl. s. Alex. c. 4, ed. Krusch (wie Anm. 7) Seite 427.]. Aus ihr geht hervor, dass Wikbert, der 834 eine Besitzschenkung an die Martinskirche in Utrecht gemacht hatte [11 Die Urkunde, die in der Londoner Handschrift der Xantener Annalen überliefert ist, wurde mit diesen in MG. SS. 2, 217 im Apparate diert. - Auf Grund dieses Besitzes im Bistum Utrecht vermutet Hömberg eine Verschwägerung der Familie Widukinds mit dem fränkischen Hochadel.], ein Anhänger Kaiser LOTHARS gewesen ist. Waltbert is stichter van de kerk in Wildeshausen. Kinder: Waltbert, Graf.

Het valt op dat hier Trier wordt genoemd en niet Utrecht; daarvoor is geen verklaring gevonden, het zal een vergissing zijn geweest van de schrijver.

Deze schenking wordt gedaan in de tijd waarin het rijke Duurstede voor een groot deel door de Noormannen wordt verwoest. Zij komen er het volgende jaar weer terug. Tegenwoordig wordt de verwoesting van Duurstede door de Noormannen wel in twijfel getrokken, omdat er geen archeologisch bewijs is gevonden. Hoe dat ook zij, de Noormannen hebben het bisdom Utrecht bepaald verarmd. Duurstede is reeds door Karel de Grote in eeuwigdurend bezit geschonken aan de Maartenskerk van Utrecht. Noordse vorsten hebben Duurstede en andere delen van het bisdom in leen gehouden, er althans het vruchtgebruik van gehad. Ergo: de Maartenskerk krijgt voor de te Duurstede en elders geleden schade althans enige compensatie door de schenking van goederen te Oosterbeek en op de Praast. En de schenker krijgt zijn zieleheil in ruil voor goederen en gronden in een gevaarlijk gebied.

Overige actoren

Boso

Onder de naam Boso is een graaf bekend en een abt van Fleury, hoogstwaarschijnlijk in één persoon verenigd. De man heeft bezit gehad in de buurt van Oosterbeek: Op 10-07-826 geeft Lodewijk de Vrome aan graaf Boso *einen zur grafenschaft Vercelli gehörigen herrenmansus mit herrenhaus und den übrigen mansen zu Biella im gau (I) ctimolum in Langobardien für 8 mansen mit einer kapelle in der villa Beek bei Nimwegen, welche Boso aus seinem eigentum urkundlich an sie übertragen hatte.*

Voor zover deze tekst niet geheel duidelijk is, dit is wat elders wordt vermeld: *Boso, Graf von Arles + vor 855. Boso tauschte 826 den Besitz der Familie bei Nimwegen gegen entsprechenden bei Vercelli ein und wurde auch ein angesehenener Graf in Italien.* Het Beekse bezit omvat 8 hoeven en een kapel.

Overigen

Naast de schenkers zijn er 26 getuigen – 16 Franken die hun zegel aanhangen en 10 Saksen die dat niet doen – als ook de priester/notaris Bernoldus. Spaen noteert hierbij: *Dit brengt ons op de gedagten, dat de gevers Saxers waren, met eenige landslieden vergezeld, en dat de getuigen die tekenden, Franken zijn geweest, om kracht aan den opdragt, volgens de Frankische wetten te geven.*

Toevallig of niet beginnen de namen van de eerste Frankische ondertekenaar en de eerste Saksische getuige met *Theo*. Zij zullen christenen zijn geweest, evenals Theodald. Er is ook een Theodans bekend uit 828; op 7 februari van dit jaar doet ene Gerowardus een schenking van goederen voornamelijk in de Achterhoek aan de St. Martinuskerk van Utrecht en de akte wordt mede-ondertekend door hem.

Onder de Franken wordt ene Bernold genoemd. Is hij dezelfde als de priester/notaris

Bernoldus?

Is Hrodbald een friese naam?

Rodgar, in 838 schenker van de kerk te Herodna (Harten) aan de Maartenskerk in Utrecht, komt niet voor bij de actoren. Dit oogt wat vreemd, omdat hij ongetwijfeld de schenkers kent en ook bekend is met de Maartenskerk. Maar zou Rodgar hier fungeren als Hrodbald, of Hrodhard, zoals hij ook wel wordt genoemd?

Behoort de Saksische getuige Everhard tot het huis van Hamaland? Helaas, er is geen match tussen het jaartal van deze akte en de geboortedata van Eberhard I, II en III resp. 730, 822 en 855.

Ook Folker, in 855 schenker van goederen, gronden en rechten aan het klooster van Werden wordt niet genoemd.

Toepasselijk recht

Zich baserend op een akte uit 855 meent Van den Bergh dat op de Veluwe het frankisch recht werd toegepast en in Hamaland het saksisch recht.

Hij zal daarin gelijk hebben, maar v.w.b. het frankisch recht en de Veluwe blijkt dat niet strikt uit deze akte. Daarin wordt gesteld dat het frankisch recht van toepassing is op elk der schenkingsdelen van deze akte. De schenkers zullen dus ook onder frankisch recht hebben gestaan (?). Het frankisch recht kent drie bewaard gebleven scholen en bij deze akte gaat het hoogstwaarschijnlijk om Lex Salica.

Dit werpt de vraag op of de Immedingens ook goederen in de regio hebben gehad – en behouden – die onder Saksisch recht vielen. Afgaande op *Regesta historiarum Westfaliae* lijkt dit het geval te zijn: *Waltbert schenkt zum Seelenheil seines Vaters Wicbert an die Kirche zu Utrecht im Gau Insterlaca dessen Besitzungen in Ostarbac und in Prast mit allem Zubehör, so weit sie unter frankischem Rechte liegen*. Deze (vermeende) eigendommen zijn nimmer getraceerd.

De schenking

De schenking omvat alle hoeven, lijfeigenen, gebouwen, bossen, weiden, watergangen met alle toebehoren in Oosterbeek en de Praast, die onder frankisch recht vallen. Het interessante is dat de schenking ook inhoudt bossen, open ruimten en watergangen. Dit zijn voor de “heidene[n]” evenzovele heilige plaatsen en de vraag is of die op speciale wens van de kerk zijn ingevoegd of niet. Dat lijkt het geval omdat er in deze tijd zo vele andere schenkingen aan kerk of klooster worden gedaan waarin deze “natuurdelen” voorkomen. De schenker had b.v. ook alleen maar horigen kunnen schenken of akkeropbrengsten, vee of gelden in enigerlei vorm.

Verkerk oppert de idee dat onder *aquis aquarumve decursibus, et cum omnibus adja-*

centibus, quę nę congesta fastidium legenti generarent, quia in diversis sunt speciebus mede zou zijn begrepen het veer op de Praast. Dit veer heeft in de Late Middeleeuwen een belangrijke rol gespeeld in het verkeer van en naar de Veluwe. Het zou in zijn visie van de Maartenskerk naar het St. Pieterskapittel zijn overgegaan, toen dit werd opgericht. Het veer zou onder de Oosterbeekse goederen in Zeelbeek zijn geadmini- streerd tot ≤ 1287 .

Locatie van de goederen

De precieze lokatie van de goederen, gronden en waterlopen is tot nu toe niet vast- gesteld. Het is zeker niet onwaarschijnlijk dat, evenals Oosterbeek, ook de Praast op de rechter Rijnsoever heeft gelegen. Enkele overwegingen m.b.t. de Oosterbeekse goederen van deze schenking:

De dorpsnaam (Ostarbeke, Ostrabeke, Ostrabach, Hostbeke, Oosterbeek plus diverse andere schrijfwijzen) is mogelijk afkomstig van het germaanse *austria* voor “ooste- lijk” en *baki* voor beek.

Er zal nabij de hoeven, weiden en bossen van de schenking een (bron)beek hebben gelopen, de ooster beek. Het lijkt niet waarschijnlijk dat het hier om de Seelbeek gaat:

a/ De Seelbeekhof – althans de helft van een hoeve aldaar – wordt enkele jaren later aan het klooster van Lauresham (Lorsch) geschonken

b/ Het sterke vermoeden dat Seelbeek een vronhoeve was met diverse boerde- rijen, horigheid. Dergelijke “settings” hebben meestal een waterplas of –loop in de nabijheid. Dat is zeer waarschijnlijk ook hier het geval, omdat de hof in de schenkingsakte wordt aangeduid als liggend in Selebach in de Veluwegouw

c/ De schenkingsdelen liggen in Oosterbeek en strekken zich wellicht eerder oost- waarts uit richting de Praast omdat in dit gebied zekere schenkingsdelen liggen dan westwaarts

d/ De Seelbeek ligt ten westen van de Oosterbeekse kerk en wel op een hemels- brede afstand van ca. 1,5 km en 2 km tot aan de monding en het middengedeelte van de vrij korte Seelbeek.

De Oosterbeekse schenkingsdelen liggen waarschijnlijk - althans deels - aan en/of op de voet van de stuwwal. Immers, er wordt gesproken over weiden en watergangen (meervoud). Het gegeven dat ook goederen op de Praats worden geschonken is daar- mee niet in tegenspraak.

Alvorens verder te gaan met de placering van de Oosterbeekse schenkingsdelen eerst

de opmerking dat Oosterbeek in de Middeleeuwen ook wel Heisterbach (meerdere schrijfwijzen) is genoemd, welke naam verwijst naar heister, jong beuken- en/of eikenbos.

Over het Heisterbach bij Arnhem wordt gemeld: Heda, pag. 50: *Umbrachus nobilis contulit ecclesiae Trajecteasi “ quicquid in Heysterbach et in Praest possidebat’*. Buchelius merkt hierbij op: *“in libris collegiortum, ut et in MSS. inveni Hosterbach - - ac creditur hodie esse pagus “propre Arnhemium Oesterbeeck”*.

Kan Heisterbach staan voor Hosterbac, Hosterbach?

Verder nog dit:

Het lijkt wat vreemd dat er een ooster beek en geen andere beek – een wester beek – zou zijn geweest. Voorts lijkt “heisterbach” niet erg beschrijvend, behalve ter onderscheiding van een ooster beek. Het gebruik van de namen Oosterbeek en Heisterbach werpt de vraag op of er in de Volle Middeleeuwen ter plekke wellicht twee buurtschappen zijn geweest, de ene nabij een beek aan de oostzijde, de andere bij een beek en een jong beuken- en/of eikenbos, al of niet in het oosten. De naam Heisterbach komt ook voor in de verdronken Zuid-Hollandschen Waart bij Dordrecht, verder in het bisdom Keulen, ten zuiden van Bonn en, als Heistirbach, in de Eifel.

Van een ooster beek wordt gesproken vanuit een locatie ten westen van die beek. Als de Seelbeek niet die ooster beek is – en dat is waarschijnlijk – is er dan tussen beide beken nog een andere waterloop geweest? Kan de ooster beek identiek zijn aan de huidige Zuiderbeek, welke langs de kerk stroomt? De 9^e eeuwse beken behoeven niet per se dezelfde te zijn als de thans bekende beken; ze kunnen in de loop der tijd zijn verdwenen of verlegd.

Mogelijk is de stenen kerk van Oosterbeek gebouwd op grondgebied van de Oosterbeekse schenkingsdelen, de locatie van dit gebouw is er althans niet mee in tegenpraak.

Verwezen wordt naar de paragraaf “Keuze vestigingsplaats” in het volgende hoofdstuk.

Eigendomsopvolging

In de schenking is opgenomen het recht van vervreemding door de ontvanger, maar het is onmogelijk gebleken over dit aspect van de schenkingsdelen tot nadere inzichten te komen.

Van Spaen meen dat dit goed daarna (hij geeft geen tijdslijmieten) als allodium heeft behoord aan de graven van Gelre. Otto I droeg het in 1203 met de berg aldaar op aan

de Hertog van Brabant en ontving het van hem in leen terug. Het was dus niet begrepen onder de lening van de gehele Veluwe. In augustus 1257 verklaart Boudewijn, voorheen heer van Vught dat de hertog van Brabant alle goederen in Oosterbeek die hij aan zijn zuster Mathilde als huwelijksgift had geschonken en die verpand waren, voor 350 pond zal kunnen lossen van de houder van die goederen.

Voorts is bekend dat het gebied van het geslacht van Bahr een groot deel van de oostrand van de Veluwe, inclusief Velp, Westervoort, Driel en Oosterbeek. Volgens akten uit 1342 is de heerschappij over Velp, Oosterbeek en Driel verkocht aan hertog Reinoud II van Gelre.

Belangrijkste auteurs

- Bergh, L.P.C. van den
Handboek der middelnederlandsche geographie, 1852
- Bolhuis, J.H. van
De Noormannen in Nederland, 1834
- Buitelaar, A.L.P.
De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek
- Gysseling, M.
Toponymisch Woordenboek 1960
- Jansen, H.
Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2008
- Matthæus, A.
Veteris ævi analacta, 1738
- Nijhoff, I.A. en P.
Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 5^e deel, 1868
- Roes, J.S. e.a.
Het naaste bloed erfde, ISBN 90-13-03641-4
- Royaards, H.J.
Geschiedenis van het christendom en de christelijke kerk in Nederland gedurende de Middeleeuwen, dl I.
- Sloet, L.A.J.W.
Oordeelkundige Inleiding tot de historie van Gelderland
- Spaen, W.A. van
Oorkondenboek, dl I
- Verkerk, C.L.
Coulissen van de Macht, 1992

Belangrijkste naslagwerken

- Bossche Protocollen
- Die Genealogie des Mittelalters
- Primary sources of the frankish kingdom 614-840
- Regesta historiæ Westfaliæ
- Regesta Imperii
- Scriptores rerum Brandenburgensium, pag. 341.
- Werken uitgegeven door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leeuwarden, 1853
- Wikipedia

DE BOUW VAN HET KERKJE IN BENEDENDORP

Omstreeks het jaar 945, maar waarschijnlijker in de 2^e helft van de 10^e eeuw, wordt het stenen kerkje in Oosterbeeks Benedendorp opgeleverd.

De vragen in dit hoofdstuk zijn wie de vestigingsplaats van het kerkje heeft bepaald en wie de bouwer is geweest van het godshuis.

Deze vragen liggen in praktische zin wel erg in elkaars verlengde, maar worden hier separaat behandeld.

De keuze van de bouwlocatie is relevant in het licht van wat is opgemerkt in de paragraaf “Locatie van de goederen” in de vorige paragraaf, welke de situatie in 834 behandelt, terwijl de bouw van de kerk plaats heeft tussen de jaren 945 en 1000.

Keuze vestigingsplaats

Zoals o.a. in *Oud-Wolfheze, kerspel en dorp* is uiteengezet hebben monniken van het klooster Werden, nabij Essen en aan de Ruhr gelegen, veelvuldig en gedurende lange tijd gebruik gemaakt van de Rijnovergang tussen Driel en Oosterbeek. Dit gegeven wordt hieronder verder uitgewerkt en dan zal blijken dat Werden met veel succes opereert in de Betuwe, op de Veluwe en in aanpalende regio's ten oosten en ten westen van de Veluwe, maar niet op de Zuidzoom en het gebied onmiddellijk ten noorden daarvan.

Het oogt vreemd dat dit prestigieuze en machtige Werdener klooster – voor zover thans bekend – geen eigendommen of bezittingen heeft gehad op de Zuidzoom of zelfs alleen maar in het aldaar strategisch gelegen dorp Oosterbeek, dat zijn monniken regelmatig passeren.

Opgemerkt kan worden dat de kerk van Oosterbeek is gebouwd op een stuk grond dat gelegen is tussen twee beken. Welke beken dat precies zijn is anno 2010 moeilijk uit de bronnen te extraheren. Precies hetzelfde geldt voor de kerk en het klooster van Werden. Uit een viertal oorkonden, gedateerd 18-01-799 en 14-02-799, 17-09-800 en 01-5-801 concludeert Verhoeff het volgende: *dass der ursprüngliche Name der Gegend wo Liudger sich anbaute “Diapanbeci” d.h. Tiefenbach war; dass dieser Name sich von dem Bache herleitete, der von jeher denselben Namen führte, dass sowohl östlich (Urkunde 18-01-799 in orientali parte) als auch westlich (Urkunde 14-02-799 ab occidente) zwei Nebenbäche stossen* En er zijn meer voorbeelden waaruit blijkt dat een schenking aan Liudger of aan het Werdener klooster ligt tussen twee beken: zo schenkt in 801 ene Hildiradus een aldus gelegen “Rottung” aan Liudger en draagt op 17-10-837 ene Erp aan de Werdener kerk over *eine Rottung im Wameswalde gelegen zwischen zwei Flüssen (flumina) d.h. Bächen (podrebeci, farnthrapa)*. Verdere gegevens (betreffende een rivier en/of een voorde) ontbreken.

Nu is de aanwezigheid van twee beken nabij een kerk of klooster gemakkelijk verklaarbaar:

- 1) waterlopen werden vaak als begrenzing gebruikt.
- 2) de bouw van kerken en kloosters werd vrijwel altijd bij een waterloop of –plas gerealiseerd. Enerzijds omdat waterlopen heilige plaatsen waren bij de nog niet gekerstende bevolking, anderzijds omdat de kerken helder natuurwater nodig hadden voor de doop.

Het valt echter ook op dat het klooster van Werden – evenals de kerk van Oosterbeek – ligt aan een rivier (Ruhr). De beide gebouwen liggen verder ook nabij een voorde in de rivier (Werden) en bij een Rijnovergang (Driel/Oosterbeek). Ook liggen de twee gebouwen nabij heuvels. Tenslotte geldt dat de beide gebouwen zijn gesitueerd in de nabijheid van het punt waar de beek of beken in de rivier uitmonden.

Tot dusver is niet gebleken dat er andere locaties op de Veluwe of in de grotere regio zijn met dezelfde punten van overeenkomst in het landschap als die tussen Oosterbeek en Werden.

Tenslotte moet worden vermeld dat – al in de 9^e eeuw – te Münster een riviertje de Aa voorkomt. In Oosterbeek komt een gelijknamige stroompje voor, maar de eerste vermelding daarvan is op dit moment onbekend.

Op grond van deze overeenkomsten dringt de vraag zich op of Werden betrokken is geweest bij de keuze van de vestigingsplaats van de Oosterbeekse kerk.

Mogelijke bouwer

Gelet op het aantal (pre-)romaanse kerken zou het aantal bouwheren en bouwers hoog moeten zijn geweest. Niet ieder van hen – wellicht het merendeel niet – heeft aanvankelijk de kennis stenen kerken te bouwen. De bouw van die kerkjes op de Veluwe is een novum in dit tijdsgewricht. Als gevolg daarvan moeten alle bouwmaterialen, m.u.v. hout, kiezelsteen en wellicht leem, van elders worden aangevoerd. In het Rijn- en Veluwegebied is nog geen baksteenindustrie aanwezig, de bouwsteen – tufsteen – en tras moeten vanuit Duitsland worden aangevoerd.

Er zal dus vraag zijn geweest naar bouwexperts en bouwmaterialen, zeker als er – zoals nog zal blijken – grote bouwactiviteit is in de regio en daarbuiten.

Gedurende vele tientallen jaren tot in de eerste helft van de 10^e eeuw is het gehele bisdom Utrecht ten prooi geweest aan de Noormannen. Zij hebben jacht gemaakt op christenen en enorme verwoestingen aangericht, juist aan kerken en kloosters, waardoor het bisdom sterk is verarmd. Tegen het midden van deze eeuw wordt het rustiger. Van Bolhuis: *Toen Otto de I (Otto de Grote) aan de regering kwam (936) vreesde men in deze streken niet meer voor de invallen der Noren*. Daarom en dan ontstaat een hausse in de bouwsector. Tal van kerken, kloosters, dorpen en steden worden her-

bouwd of gerenoveerd. Bisschop Balderik (918-975) valt de taak toe de gelovigen te bemoedigen en zijn bisdom te herstellen van de door de Noormannen toegebrachte schade. Zo is de stad Utrecht deerlijk gehavend, de Salvatorkerk en de Maartenskerk zijn grotendeels verwoest. Daarnaast heeft hij de kerk te Elst vernieuwd, een kerk in Oldenzaal gesticht en is hij waarschijnlijk degene geweest die de Lebuïnuskerk te Deventer heeft vergroot. Alle beschikbare bouwexpertise, –capaciteit en – materialen zijn waarschijnlijk nodig voor de renovatie, bouw en herbouw van gebouwen op belangrijker plaatsen in het bisdom dan Oosterbeek. Overigens: in het begin van de 11^e eeuw keren de Noormannen wel weer terug in het bisdom.

Zo bezien – en ondanks de waarschijnlijkheid dat de kerk zal zijn gebouwd op grond die de Utrechtse Maartenskerk sedert 834 in eigendom heeft – ligt het in de rede aan te nemen dat de bouw van de stenen kerk niet door de Utrechtse Maartenskerk zal zijn uitgevoerd, maar zal zijn uitbesteed.

Glazema ziet verwantschappen tussen het oorspronkelijk eenbeukige Oosterbeekse zaalkerkje en de bouw-verwante kerk van Werden:

- > uitwendig rechte, maar inwendig triabsidale koorvorm
- > een put in het midden van het kerkschip van de Oosterbeekse kerk in de vorm van een met een doorboorde steen afgedekte 10^e eeuwse kogelpot laat zich vergelijken met een bron in het midden van het schip van de Werdener kerk
- > de ratio lengte : breedte van de gebouwen stemt overeen.

Tiemens voegt toe dat het portaal van de Oosterbeekse kerk lijkt op dat van Werden.

Glazema dateert de kerk op ca. 975. Hij gebruikt verschillende formuleringen om die datering te duiden – *omstreeks het jaar 1000; vroegromaans; 2^e helft 10^e eeuw, waarschijnlijk < 975* maar hij is zo consistent als maar enigszins mogelijk is: *2^e helft 10^e eeuw.*

Zijn hoofdconclusie luidt: Men krijgt de indruk, dat Oosterbeek een navolging is van de kerk te Werden, al kan het absolute bewijs hiervoor niet geleverd worden. Even verder in zijn verslag zegt hij: Vooropgesteld, dat de Werdener parochiekerk oorspronkelijk een eenvoudige eenschepige ruimte is geweest, zo menen we te mogen veronderstellen, dat de bouwmeester van de Oosterbeekse kerk zijn collega te Werden heeft gekend of misschien dezelfde is.

Tiemens ziet deze overeenkomsten ook en uit het vermoeden dat de Oosterbeekse kerk is gebouwd door monniken die ook de kerk in Werden/Ruhr, opgeleverd in 943,

hebben gerealiseerd. Hij dateert de kerk op 945. Hij wijst er ook op dat het koor van de kerk te Andelst identiek is geweest aan dat van Oosterbeek. Andelst heeft sedert 855 relaties gehad met Werden, de kerk dateert uit de 10^e, mogelijk de 11^e eeuw.

Fockema Andreae meent dat eenbeukige kerken met drie absiden uitzonderlijk zijn, zegt dat de meeste absiden half rond en uitspringend zijn en kent er slechts vier - waaronder Werden en Oosterbeek - die vlak en gesloten zijn. De beide overige kerken zijn: St. Agatha in Disentis en Mals, resp. in Graubünden en Zuid Tirol gelegen en het lijkt niet waarschijnlijk dat Werden betrokken was bij de bouw van deze kerken.

Op basis van zijn gegevens valt te concluderen dat de Oosterbeekse kerk wel de meest noordelijk gelegen kerk met drie vlak gesloten absiden is.

Verder valt op dat een altaar in de kerk van Oosterbeek gewijd is geweest aan St. Petrus of aan St. Petrus en St. Paulus, welke beide apostelen zeer geliefd waren bij Liudger.

De gegevens van Glazema en Tiemens zijn "hard" en er is een flink aantal aanwijzingen voor de bemoeienis van Werden met Oosterbeek. Het geheel daarvan wordt verder ondersteund als de vraag "Kan Werden in staat zijn geweest om hulp te bieden aan de Oosterbekers bij de bouw van hun kerk?" positief wordt beantwoord.

Werden moet dan

a/ de juiste relaties hebben gehad

b/ de gelegenheid hebben gehad

c/ over de nodige bouwervaring hebben beschikt.

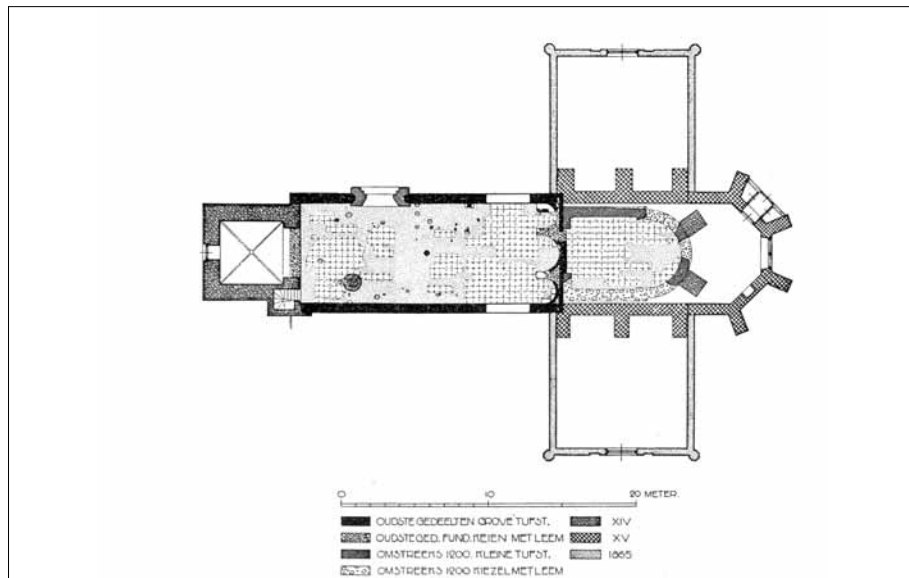
Relaties

Liudger, stichter van het Werdener klooster, is een Nederlander en is opgeleid aan de Domschool van Utrecht. Aan het einde van de 770-er jaren begint hij - daartoe aangesteld door Karel de Grote - zijn apostelwerk in Deventer. Hij bewerkt het gebied aan weerszijden van de IJssel en breidt zijn missiewerk noordwaarts uit. Uit schenkingen - aanvankelijk aan hem persoonlijk, later aan het klooster van Werden - blijkt dat hij en het klooster goed waren ingevoerd onder de Veluwe notabelen. De Veluwe valt binnen het domein van het bisdom Utrecht. Kerkelijk gezien heeft Werden steeds directe contacten gehad met zowel het centrale (Utrechtse) beleidsbepalende als met het perifere (Veluwe) beleidsuitvoerende niveau. Maar ook indirect - via andere Benedictijner kloosters zoals b.v. Hohorst bij Amersfoort, Abdinghof te Paderborn, de Prümer Abdij - kan Werden op de hoogte zijn van het reilen en zeilen op de Veluwe. Liudger wordt de eerste bisschop van Münster en sticht in de 2^e helft van de 790-er

jaren de basiliek St. Ludgerus, zetel van de Werdener abdij. Kortom, hij is een toonaangevende missionaris en kerkelijk leider met hooggeplaatste, intrakerkelijke relaties en zal goed geïnformeerd zijn geweest over de kersteningsstrategie van de kerk. Die kennis is na zijn overlijden in 809 vast niet verloren gegaan, juist vanwege de vrijwel dagelijkse bemoeiingen van Werden met de Veluwe en de vele aldaar gelegen bezittingen en eigendommen.

Maar, naast deze meer algemene indicaties voor een relatie Werden – Oosterbeek, is er ook een directere aanwijzing. Het graafschap Hamaland heeft tot het missiegebied van Liudger behoord; het ligt aan weerszijden van de IJssel van iets benoorden Deventer naar het zuiden, met twee uitstulpingen naar het oosten, de ene tot voorbij Lochem en de andere tot en met Doetinchem. Het is voor missionarissen gebruikelijk om eerst de landheer van het voorgenomen missiegebied voor zijn zaak te winnen alvorens aldaar de christelijke leer aan de bevolking te gaan verkondigen. De landheren in het laatste kwart van de 8^e eeuw zijn waarschijnlijk Brunhar en zijn zoon Wrachari. Het graafschap is gedurende meer dan 2 eeuwen – tussen Karel de Grote en keizer Hendrik II – steeds door dezelfde familie bestuurd.

Het is daarom zeer waarschijnlijk dat er persoonlijke betrekkingen zijn geweest tussen Liudger en de graaf, van wie bekend is dat hij goederen te Oosterbeek heeft gehad.

*Afbeelding 10; De ontwikkelingsgeschiedenis van de kerk in Oosterbeek
Bron: P. Glazema, Gelre's Bijdragen en Mededelingen, dl 51*

Gelegenheid

Werden bezit vanaf de vroege 9^e eeuw goederen en gronden benoorden en bezuiden de Veluwezoom. In 855 wordt het bezit aanzienlijk uitgebreid door schenkingen van ene Folker, een Friese edelman, die de schenking doet bij zijn intrede als monnik in het Werdener klooster. Een mogelijk niet compleet overzicht van Werdens gronden, goederen en rechten:

- Bezuiden de Rijn:
Elden, Andelst, Lienden (de villa Linteruic in Batua waar destijds twee hoeven en een waard lagen), Slijk en Ewijk, 855
- Op en benoorden de zuidelijke Veluwezoom:
Brummen, 794. Beekbergen, hof Englandi, en deel van het bos Braclog (Bruggelen?), 801. Schotenburg bij Doornspijk of Boeschoten bij Voorthuizen, 805. Bertanscotan, Bokhorst, Telgt, 806. Doornspijk, 838. Loenen, 838. Garderen, 853. Garderen en Langeler, 855. Putten, Otterlo, Ermelo, Garderen, Langele, 855. Rhenen, 855. Werden heeft in Hall een landgoed en de collatie gehad en kerkgiften in een aantal Noordveluwe plaatsen. Eerder al – op 07-01-845 en op 21-01-847 – schenken Andger en Gislun Veluwe goederen en gronden aan Werden, maar onbekend is waar deze hebben gelegen.

De meeste van deze goederen blijven volgens Glazema tot 1492 in het bezit van Werden. Over Purttten zegt van Spaen: In april 1368 doet de proost van Werden – in aanwezigheid o.a. van *Bernt van den Dorenweert, ridder en Arnt van der Lawyc Richter van Velue in der tyt* – uitspraak over de betaling van geld en afdracht van *twee ende dertich mouder rogghen* door *Ingezetenen* voor de goederen van de abdijs.

De giften van Folker in 855 zijn voorzien van de bepaling dat indien Werden na zijn dood in het ongerede zou raken, deze goederen aan Fulda zouden moeten komen. Werden heeft dus voor zover thans bekend geen gronden en goederen gehad op de zuidelijke Veluwe, maar dit gebied wordt wel omringd door eigendommen en bezittingen van het klooster. Werdener monniken hebben ongetwijfeld de Rijnovergang Driel/Oosterbeek gebruikt om van de Betuwse naar de Veluwe bezittingen en omgekeerd te reizen.

Bouwervaring

Het klooster heeft ervaring opgedaan met de bouw van een stenen kerk te Werden. De bouw daarvan wordt begonnen \approx 935 en de inwijding heeft plaats in 957. Of Werden elders in de grotere regio van de Veluwe en de Betuwe zijn bouwervaring heeft gebruikt is onbekend. De vernieuwing van de kerk te Elst lijkt door Utrecht (bisschop Balderik) te zijn gedaan. Er bestaan al banden tussen Elst en de Utrechtse bisschop sedert Karel Martel de *villa Eliste* aan de bisschop schenkt. Maar de belang-

rijkste reden voor bisschop Balderik om de kerk van Elst te renoveren zal toch zijn dat de heilige Werenfried († 14-08-760) er ligt begraven. Hij was een benedictijner monnik die de christelijke leer o.a. verkondigde in Dorestad, de Betuwe en de omgeving van Westervoort.

Balderik is waarschijnlijk ook de opdrachtgever voor de vervanging van de houten St. Maartenskerk te Arnhem door een stenen variant, tweede helft 10^e eeuw.

Kortom, gebleken is dat

a/ de locaties van het Werdener klooster en de Oosterbeekse kerk punten van overeenkomst vertonen

b/ er kenmerkende bouwkundige overeenkomsten zijn tussen de kerken van Werden en Oosterbeek

c/ het bisdom Utrecht waarschijnlijk niet in staat was aan de Oosterbeekse bouwbehoefte te voldoen

d/ Werden in staat was bouwkundige expertise te verschaffen aan de Oosterbeekse parochie

e/ Werden de gelegenheid had en de contacten om praktische hulp te verlenen.

De eindconclusie moet zijn dat het – gelet op het aantal en de kwaliteit van de aanwijzingen – wel zeer waarschijnlijk is dat Werden behulpzaam is geweest bij de locatiekeuze en de bouw van de Oosterbeekse kerk, maar dat dit in de kern onbewezen is gebleven.

Het tegendeel – Werden was **niet** betrokken bij de bouw van de kerk te Oosterbeek – is onbewijsbaar. Maar het is wel zo dat alvorens een andere abdij of kerk dan Werden als bouwer van de Oosterbeekse kerk kan worden aanvaard op elk van de zojuist gegeven vijf punten een eenduidige en afdoende afwijzing dient te komen. Plus natuurlijk een eenduidige en afdoende aanwijzing van het klooster of de kerk die dan wel was betrokken bij de bouw van de Oosterbeekse kerk.

Hoe dit alles ook zij, het lijkt wel mogelijk aanvullende “circumstantial evidence” te verkrijgen voor de stelling dat de “Werden” betrokken is geweest bij de bouw van het Oosterbeekse godshuis uit een drietal onderzoekingen:

a/ hebben andere kloosters of abdijen dan Werden kerken gebouwd met dezelfde kenmerken als die welke in Werden en Oosterbeek zijn aangetroffen

b/ is Werden betrokken geweest bij de bouw van alle kerken met dezelfde kenmerken

als die van Werden en Oosterbeek

c/ heeft de Werdener abdij een voorkeur gehad voor locaties nabij een rivier, een voorde, nabij heuvels en (twee) beken en – zo ja – waarom.

De beide eerstgenoemde onderzoeken zouden zich dan moeten richten op het gebied van de Veluwe in de 9^e en 10^e eeuw. Het laatste onderzoek kan wellicht ook elders worden uitgevoerd.

BELANGRIJKSTE BRONNEN

Anspach, J

Collectae ad augendam nominum propriorum Saxoniorum et Frisorum scientiam. Geslacht- en wapenkunde der heerlijkheid Lienden in Neder-Betuwe

Binterim, A.J. e.a.

Rh.-Westphäl. Diplomatische Codex/Alte u. neue Erzdiözese Köln, 1830

Bolhuis, J.H. van

Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht, Vol. 3-4, 1837

Fockema Andreæ, S.J. e.a.

Duizend jaar bouwen in Nederland, DBNL 2008

Glazema, P.

Genre's Bijdragen en Mededelingen, dl 51, pag. 63 e.v.

Heussen, F.H.L. van e.a.

Kerkelijke historie, outheden en statistieken der zeven provincien, 1726

Jansen, H.

Oud-Wolfheze, kerspel en dorp

Spaen, W.A. van

Inleiding tot de Historie van Gelderland, dl 4

Stern, A.

De graafschap in de middeleeuwen, 1998-2003

Stratingh, G.A.

Aloude staat en geschiedenis des vaderlands, 1852

Tiemens, W.H.

Een duizendjarige kerk. De Ned. Hervormde kerk in het Benedendorp van Oosterbeek

Verhoeff, C.E.

Das Cartularium Werthinense, 1848

Collectae ad augendam nominum propriorum Saxoniorum et Frisorum scientiam.

Jaarboek Middeleeuwse geschiedenis, dl 2.

Regesta historiae Westfaliae

DE AUTEUR

De auteur is in Wolfheze geboren (1938) en getogen. Hij heeft gedurende het grootste deel van zijn loopbaan gewerkt in de farmaceutische industrie en functies vervuld – Strategic Product Manager, International Licensing Director – in het overgangsgebied van wetenschap en commercie. Het is zijn ambitie om de lange en tot nu toe nauwelijks onderzochte geschiedenis van de zuidelijke Veluwezoom en Oud -Wolfheze te beschrijven en een aanzet te geven tot breder en dieper onderzoek ter zake door andere amateurs en door professionals. Eerder schreef hij over het Stratus Rondeel en over de naam Wolfheze (Schoutambt en Heerlijkheid 4/2003 en 3/2004 van de Stichting voor Heemkunde in de gemeente Renkum). In het voorjaar van 2005 bracht hij in een beperkte oplage een oriënterend onderzoek uit getiteld *De kerk van Oud-Wolfheze ca. 1000-1624* en in 2008 de publikatie *Oud-Wolfheze, kerspel en dorp*.

